

- HETHERINGTON, M-PARKE, R. D. 1987: *Child Psychology*. Chicago, McGraw Hill.
- HOGAN, R.-C. BUSCH, C. 1984: Moral „Action as Autointerpretation”. In.: W. M. Kurtines-J. L. Gewirtz, J. (ed. by): *Morality, Moral Behavior and Moral Development*. New York, Wiley and Sons, 227-241. old.
- INGLEHART, R. 1977: „The Silent Revolution”. *Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton, Princeton University Press.
- LASCH, C. 1978: *Az önmádat társadalma*. Budapest, Európa.
- LEFRANÇOIS, G. 1987: *The Lifespan Development*. Washington, Wadsworth Publishing Company.
- MASLOW, A. 1992: „Egy létszichológia felé”. In.: Kulcsár Zsuzsanna-Lukács Dénes-Komlóssy Annamária (szerk.): *Függés-függetlenség*. Budapest, Tankönyvkiadó, 149-175. old.
- MACINTYRE, A. 1984: *After Virtue*. Indiana, Notre Dame Press.
- PATAKI F. 1987: *Identitás, személyiség, társadalom*. Budapest, Akadémiai.
- PATAKI F. 1988a: „Identitásviták nyomában”. In: *Közösségi társadalom — eszmény és valóság*. Budapest, Kossuth, 225-248. old.
- PATAKI F. 1988b: „Adatok az identitás vizsgálatához”. In: *Közösségi társadalom — eszmény és valóság*. Budapest, Kossuth, 203-222. old.
- RORTY, R. 1994: „Freud és az erkölcsi reflexió”. In: Erős F.-Szummer Cs. (szerk.): *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről*. Budapest, Cserépfalvi, 181-209. old.
- SÁRKÁNY M. 1989: „Az identitás kutatása az angol és amerikai szociális és kulturális antropológiában”. In: Váriné Szilágyi I. (szerk.): *Az identitás kettős tükrében*. Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 39-63. old.
- VÁRINÉ SZILÁGYI I. 1989: „Értéksajátítás és személyiségformálás a mindennapi életben”. In: *Az identitás kettős tükrében* 110-141. old.

Jegyzetek

1 Hasonló kérdések a fejlődéslélektan más területein is felmerülnek, így pl. a beszédtanulás, a különböző intellektuális funkciók fejlődése kapcsán. Nem gondolom ugyanakkor, hogy a hasonló kérdésekre hasonló volna a válasz is például a fent felsorolt, a viselkedés szempontjából döntően különböző szerepet játszó jelenségek esetében

2 A kortárs önvalomások után szereplő számok az azonosító számot jelölik, a régi önvalomások mellett a kötet oldalszáma található. A könnyebb megkülönböztetés érdekében a húszas évekből származó idézeteket kurzívval írtam.

Veres Sándor-Kapás István

AZ IDENTITÁS VÁLSÁGA ÉS A „LÉLEK NYUGALMA”

I. A válság

1. A személyiség állandóságának problémája

„Nincs más, csak egyetemes rend vagy egyetemes kaosz, közöttük semmi. A vagy-vagy, amire Kierkegaard kötelez bennünket vallási síkon, most a politikai szférában is döntésre kényszerít valamennyiünket. Elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahonnan már csak egy lépés lehetséges: az általános pusztuláshoz vagy az általános meneküléshez. Valamennyiünket felelősség terhel a választásért. Semmiféle semlegesség nem lehetséges a vagy-vagy jegyében!

Ha nemzedékünk kiállja is a próbát, az még korántsem jelenti azt, hogy paradicsomot teremtettünk a földön. De a történelmi folyamat továbbhaladhatna, új válságokkal, új fordulópontokkal továbbhaladhatna, és már ez is sokat jelent. A harc, a bizonytalanság, a félelem, a tévedés, minden folytatódna. Nem ismernénk nyugalmat. Nincs nyugalom, míg el nem jön a vég. És aztán? A vég után is van kérdőjel.” (Klaus Mann, 1987, 604-605.)

Valóban így van? Nincs nyugalom, amíg el nem jön a vég? Lehetséges-e a személyiségnek nyugvó állapota még itt a földön? Klaus Mann (1987) *Fordulópont* című önéletrajzi könyve záró soraiban keserű a kérdőjel. Ő nem találta. Könyve megjelenését követően 1949 május 21.-én Cannes-ban önkézzével vetett véget életének.

A személyes élettörténetben egy helyzet sohasem csupán önmagában való, hanem visszaható és előrevetülő kisugárzása van az események perspektívájában. A lelki működés eme jellegzetessége a személyiség folytonossági és állandósági tudatának alapja. Ebből a visszaható, illetve előrevetülő kisugárzásból tudjuk meg, hogy ki volt valamikor és ki most az az ember, akinek az életét megismerjük (Hankiss A., 1981). Az identitásválság kutatójának, ha különösképpen a társadalmi hatások szerepére érzékeny, azt kell feltárnia, hogy az életesemények jelentéstartalma a társadalmi-történelmi helyzet változása folytán átalakul-e, s így a személyiség önmagáról és a világról való gondolkodása megváltozik-e, avagy sem (D. Bertaux et al. 1981).¹

A társadalmi változások kiváltotta identitáskrizis problémájának vizsgálatához

vegyünk szemügyre egy mai történetet. Ezen történet és néhány más történet révén mutatjuk be azt a módszert, amelynek segítségével megkísérölünk tudományos választ adni a Klaus Mann felvetette problémára: találhat-e a személyiség nyugvópontot az életében, van-e, lehet-e a személyiségnek valami felcserélhetetlen és örök alapja, amelyet, ha megtalál, kilábolhat a válságból, immár tudva végre, hogy ő valójában kicsoda, mi végre is született e világba. A probléma úgy is megfogalmazható, hogy lehet-e olyan énazonosságunk, amely független a test biológiai változásainak következményeitől, a társadalmi szerepek rendszerében elfoglalt pozíciótól és minden olyasmittől, ami az emberi lét „változójának” tekinthető. Létezik-e olyan identitás, mely az emberi létnek egyenes derivátuma és nem bizonyos közvetítőkön át megvalósuló akcidentális velejárója?

N. P. esete: A harmincas éveinek végén járó férfi 9 éves fiúgyermekével keresett meg. A gyermek súlyos ágybavizelése volt a panasz. Az anamnézis felvétele során kiderült, hogy néhány évvel ezelőtt a gépkocsivezető apának halálos gázolása volt. Egy üttessen játszó, szellemileg fogatékos kislányt ütött el véletlenül. Az apát ez az esemény olyan mélyen megrázta, hogy munkaképtelenné vált. Nem tudott többé volánnhoz ülni. A történetek feldolgozásának képtelensége (véltensége a férfit egyáltalában nem nyugtatta meg) és elhatalmasodó szorongása, főbiás tünetei, valamint súlyos szomatikus (keringési és légzőszervi, majd emésztőszervi) panaszai miatt három hónapi pszichiátriai kezelésre Budapestre került reaktív depresszió diagnózissal. A kisfiú enurézise az apa kórházba kerülése után, a tanácsadón való megjelenésüket megelőző két év során állandósult. A gyermekorvosi kezelés nem segített. A családhoz a férfinál hat évvel fiatalabb feleségén kívül, aki maga is meglehetősen kimerült már idegileg a családot ért megterhelések miatt, egy 12 éves leánygyermek is tartozott, akivel komolyabb nevelési probléma a panasz időszakában nem volt. A gyermekkel való foglalkozás és a szülők részére tartott tanácsadói ülések során kiderült, hogy az apa perfekcionizmusa és rendkívül szukcesszív, kiszámíthatatlan indulatkezelése hátterében (mely alkohol abúzusok és indulatkibontások formájában manifesztálódott) saját szüleiével, elsősorban az apjával való ellenazonosulása, emögött pedig elfojtott agresszív indulati feszültségeinek feldolgozásra való képtelensége állt. Ettől a kezeléseket ellenére sem volt képes megszabadulni. Elmondta, hogy számára apja sohasem volt követhető apamodell, igazi identifikációs tárgy. Serdülőkorában szinte csak a hétvégeken látta, Budapesten munkásszálláson élt. Hazajövele félelmek, a számonkérés és az erőszakos visszaélések feszültségét hozta, nem pedig a várva várt, vágyott apai gondoskodás perceit. Rendszerint inkább veszekedések, randalírozás, alkoholos kilengések rengették meg az amúgy csendes, kötelességszerű családi életet. Volt, hogy egy ilyen „roham” idején a tűzből ő mentette ki a szüleit. Az apa iszákos, rabiátus természetű rejtétségben és állandó megfelelési kényszerben tartotta a fiatal fiút.

14 éves korában a pályaválasztás ürügyén egy másik város kollégiumi ellátást is nyújtó középiskolájába jelentkezett, elektroműszerésznek. A lelkiismeretfurdalás, a szülők íránt érzett felelősségvállalás kényszere azonban egy év után visszahajtotta őt szüleihez. Autószerelőnek tanult. Az ipari iskola befejezése után a katonaság, majd nem sokkal utána a nősülés jelentette a fiatalembernek a szülői házból való szabadulás útját. Feleségül vette szerelmét, akit a katonaság ideje alatt ismert meg. Őm feleségét szülei mind a mai napig nem fogadták el igazán. Ennek ellenére, a békés egymás mellett élés időszakai következtek. A férfi egyre jobban keresett, az asszonyka növekvő igényekkel lépett fel. Házat építettek saját erőből, közben megszülettek a gyermekek. Előbb a lány, aztán a fiú. A férfi éjt nappallá téve dolgozott, fekete munkákat is vállalt. Az akkori időkben mindenki ezt tette, tévesz melléküzemág, gmk stb. Érezte olykor, hogy ezek a jövedelemforrások nem tiszták, de úgy tartotta, hogy ha nem megy bele az üzleti manipulációkba, és kívülről asszisztál, akkor ő nem lesz bűnrészes. A teljesen konvencionális, konszolidált család élete a legjobb sínen haladt az akkori társadalmi normák szerint. A Kádár-korszak végén a vidéki,

ambiciózus fiatalok egyetlen kitérési lehetősége ez volt: tisztességes, példás élet, mérsékelt erkölcsi romlás mellett. Az indíték pedig az életvitelhez: megmutatni a szülők elrontott életével szemben azt, hogy mégis lehet a jót építeni, nem szükségszerű az az erkölcsi romlás, ami náluk bekövetkezett. A fiatalember különben tartotta magát szüleinél, akiknek megromlott élete riasztó példaként állt előtte, olyan példaként, amelyet feltétlen kerülni kell. S ekkor következett be a baleset, a halálos gázolás.

A férfi és a családi élet összeomlott. Azon az őszön a lány kilenc éves, a fiú öt éves volt. A baleset, ráadásul a halálos gázolás, megállította a töretlen, példás, reményteljesen induló karriert. A család és a férfi életében kialakult a krízis. Az apa lekerült a gépkocsiról, műhelyben kapott csak munkát. Másod-, majd harmadrangú munkákat. Ezek mind presztizsét, önértékelést és önbecsülést kellőképpen aláástak. Perfekcionizmusa ez semmiképpen sem volt egyeztethető. Fokozatosan alakult ki nála a depresszió, válaszként a kialakult élethelyzetre, amelyet egyre kevésbé volt képes uralni. Az erősödő bűntudat és bűnösségérzés, a gyermekgyilkosság kényszerképzete nem engedte szabadulni. Mindezt a lelki szenvedést szomatikus panaszainak súlyosbodása kísérte. A krízisből időlegesen a kórház, a szakszerű lelki segítség ígért kiutat. Ezzel a történettel azonban megrendült a család példásnak mutakkozó rendje (értékrendje), hiszen az apa, aki nemcsak a gépkocsikat vezette, hanem a családot is, lelki okok miatt kórházba került. Hatalmas félelem, egzisztenciális szorongás szakadt a családra. Mi lesz? A kisfiúnál állandósult a bevizelés. Az apa is állandóan feszült, ideges volt, sokat cigarettázott, s egyre többször nyúlt az italhoz. A munkahelyi változás anyagilag is visszavetette őket. Az igények maradtak, csökkent a jövedelem. A férfi egyre kevésbé volt képes megfelelni felesége, de saját igényeinek is. Egyre többet veszekedett és egyre inkább kezdtek hasonlítani az olyannyira elutasított apai család mintájához. Kapcsolataik a férfi nővérével és a szülőkkel egyre konfliktusosabbak lettek, kerültek egymást. De beszűkültek baráti kapcsolataik is. Az apa állandóan a kisváros szemetétől tartott, nem oldódott fel benne a bűnösség érzése. Amikor Budapestre pszichiátriai kezelésre került, sokat vár a pszichológiától és az önismerettől.

Hamvas Béla a harmincas évek közepén arról írt *Világválság* című tanulmányában, hogy az emberiség állandóan válságban él. „A gondolkozóknak az a része, amely ezzel a kérdéssel foglalkozik, úgy veszi észre, hogy az ember ma tulajdonképpen csak feleszmél arra a mindenkori eschatológiai helyzetre, amiben mindig volt. A válság végül is nem egyéb, mint az a világmegrendülés, amely az embert a végső és határhelyzetének felismerésére kényszeríti. A válságban levő világ számára tehát az ember örök és eredendő emberi szituációja nyilatkozik meg” (Hamvas, 1983, 68.).

Századunkban Hamvas értelmezésében tehát arról van szó, hogy az eddig jól-rosszul rejtgetett eschatológiai krízis *válságtudat* formájában egyre több ember életében és ennél fogva a közgondolkodásban is felszínre tört. E kultúrtörténeti elemzés a pszichológiai identitás kutatás számára is perdöntő körülményre hívja fel a figyelmet.

1. „A válságtudat első ismertetőjele az, hogy, aki válságtudattal él, alapvető módon bizonytalanságban tudja magát. A világ körülményeit, tényeit, valóságát, eseményeit nem képes többé meg nem ingathatóan biztosnak, abszolút szilárdnak felfogni. A valóság valamiképpen feloldódik, meghígul, megfoghatatlan, bizonytalan lesz. Már nem alap és támasz többé. Az ember nem áll megbízható talajon. A földet alóla elrántották, és kiszolgáltatva, ismeretlen erőknél elárulva e bizonytalanság mellett mindig megjelenik a válságtudat jellegzetes kísérőjelensége: a félelem, az ijedség, az aggodalom és a veszély” (Hamvas, 1983, 71.).

Az esetismertetés főszereplője pontosan ebbe a helyzetbe került. Felfoghatatlan volt a számára az, hogy ha jól, a követendő társadalmi értékek és normák szerint építette fel az életét, akkor mi az a végzet, ami a halálos balesettel utoléri? Miért következik be mindez az életében? Bünt követett el? De hiszen akkor börtönbe került volna. Rossz minden az életében, amit eddig csinált? Akkor pedig miért nem betegszik ebbe bele egészen?

2. „A válságtudat második ismertetőjele, hogy az ember, aki válságtudattal él, sajtóságos végzettségben tudja magát. Pontosabban kifejezve: az ember úgy él, mintha állandóan a végzet fenyegetné. Ez a végzetesség érzet nem egyéb, mint az eschatonszituáció szubjektív oldala. A végzetesség, mint az emberi tudat állandó nyugtalansága, felajzottsága, feszültsége észlelhető. Ez a nyugtalanság, kapkodás és 'idegesség' az egyetemes emberi élet minden területén tapasztalható. Érthetővé azonban csak akkor lesz, ha az ember tudja, hogy alapjában a végzetében a megfenyegetett emberi lét van” (Hamvas, 1983, 73.).

Nos, ez a tudat az, ami N. P-t önvizsgálatra, Klaus Mannt idézett sorainak megírására, s ez az, ami Kierkegaard-t prófétai szavakra indította. Kierkegaard értelmezésében az emberi létezés paradoxon, amely önmagában szorongáshoz, kétségbeeséshez vezet, semmibe torkolló és önmészítő folyamat. Az egzisztencia, ha ráébredt erre a kínzó valóság-élményre, a következő választút előtt áll. Vagy önmagát-akarásában is küzd szorongásával, vagy pedig Kierkegaard kifejezésével élve a szubjektív gondolkodás „kettős reflexióját létrehozva” teljesíti be emberi létét. Ez más szavakkal az a folyamat, amikor az egyén felismeri, hogy „önmaga” abban a hatalomban (Istenben) alapozható meg, mely őt tételezte, létezésének forrásaként azonosítható.

A saját egzisztenciában a transzcendentális jelen van. Az egyén számára történelmileg szabad a választás: a lét megvalósítható a saját egzisztencián belül maradván is, miközben elidegeníthetetlen sajátja a tételező hatalommal való azonosulás lehetősége is.³

Hamvas szerint a személyes krízist mindig a társadalmi krízis generálja. „A krízis az ember társadalmi, szellemi életének zavarossága, illetve problematikussá vált struktúrája, illetve egész struktúarendje. Tárgyi oldalról a megoldhatatlansági jelleg, alanyi oldalról a krízis-tudat jellemzik lényegesen. Krízis-tudat: a válság jelenségének megoldhatatlansága egzisztenciális, a totális emberi létet érintő súlyának élménye, amelyet a bizonytalanság — és a végzetesség érzése kísér. A krízis-jelenség magában rejtheti a normális állapothoz való fordulat előfeltételét” (Hamvas, 1983, 65.).

N. P-nek át kellett tehát élnie a krízis megoldhatatlanságának érzését. Mindezt azzal a tudattal, hogy addig az életében mindent sikerült saját erejéből megoldania, most végére jutott lehetőségeinek. Át kellett azt élnie, hogy folytathatatlan az élet, noha addig mindent legjobb akarata és tudása szerint tett. A folytathatatlanság élménye azonban úgy szakadt rá, hogy valóságosan semmi sem zárult le végleg az életében. Azok a lelki gátak szakadtak fel, amelyek megakadályozták, hogy igazán megismerhesse önmagát. Egy hamis világban élt. Egy idealizált, nem valóságos kép tartotta fogva, amelyről addig úgy hitte, hogy az ő maga. E férfi története azért különösképpen tanulságos, mert személyes krízisének kibontakozása, felszínre törése megelőzte a hazai társadalom politikai berendezkedésének összeomlását.

A krízissel foglalkozó pszichológiai irányzatok nemcsak azokban az esetekben beszélnek válságról, amikor a társadalmi feltételek összeomlanak, és a személyiség elveszíti társadalmi életének koordinátáit, hanem, akkor is, ha bármily okból fordulóponthoz, egy fejlődési- vagy kórfolyamat olyan állomásához érkezik az egyén, amely a további alakulás kimenetelét illetően döntő jelentőségű (Caplan, 1961). Ilyen például, ha minden társadalmi változástól függetlenül egyik napról a másikra valaki elveszíti az egészségét, vagy egyszerűen belép a serdülőkorba (Erikson, 1991). Olyan folyamatok indulnak meg benne és általa, amelyek azt mutatják, hogy az élet úgy, ahogyan addig zajlott, folytathatatlan. A pszichológusok talán ezért hajlottak sokáig arra, hogy elvonatkoztassanak a társadalmi feltételek változásának szerepétől a személyes krízis kialakulásában, hiszen, ha mind a fejlődéslelektani, mind a személyiséglelektani törvényszerűségekkkel kielégítően magyarázhatók az események, akkor felesleges újabb változó bevonása az értelmezésbe.⁴

Ha egy életesemény jelentéstartalma ellentmondásos kognitív, emocionális és akarati viszonyuláshoz vezet, vagy elvesz az esemény jelentéstartalmának az egyén számára oly fontos aktív irányító, orientáló szerepe, előáll a krízisállapot. Caplan szerint „külső események hatására kialakult *lelektanilag kritikus állapot*, mivel a személy egyfelől kénytelen a veszélyeztető körülményekkel szembenézni, és ezeknek fenyegető közelsége számára aktuálisan mindennél fontosabbá válik, ugyanakkor az adott időben a veszélyeket sem elkerülni, sem pedig szokásos problémamegoldó eszközökkel, illetve energiájával megoldani nem képes” (Telkes, 1989, 103.). Emiatt egyre erőteljesebben szorongani kezd. „A megoldhatatlanság a világ sajátos, eddig figyelemre nem méltott struktúrája. Figyelemre azért nem méltatták, mert nem ismerték. Nem ismerték, mert a mi időnk vetette fel. E struktúra egyrészt a problémáknak olyan módon való összefűzöttsége, hogy azok szét nem szedhetők és meg nem oldhatók, másrészt a problémák végső határhelyezete” (Hamvas, 1983, 65). Az identitás fogalmához kapcsolva krízis tehát akkor támad, ha az élethelyzet visszasugárzásában és előrevetítésében alapvető zavar keletkezik, mert teljes bizonytalanság lép fel ateikintetben, hogy az egyén önmagát ezek után miképpen definiálja. Kicsoda ő tulajdonképpen és hogyan folytatható az élete? A személyiség alapvető koordinátáinak elvesztése szorongató vákuumhelyzet, amelyben a személyiség folytonossági élménye megszakad. A személyes identitásválság lényegét jól megvilágítja az a *megszakadási élmény*, amelyre *Joni Eareckson*, egy fiatal amerikai lány, aki mind a négy végtagjára bénulást hozó tengeri balesetet szenvedett, így emlékezett.

„Lenyugvóban volt a forró júliusi nap, piros-melegen sugározva be a Chesapeake-öböl vizét. A víz sötétben csillogott, és ahogyan beugrottam, hideg tisztasága megborozgatta a bőrömet. És akkor egyszerre összezsúfolódtak az események és érzések. Éreztem, hogy a fejem valami kemény dolognak ütközik. Ugyanakkor a testem tehetetlenné vált, elvesztettem uralmamot felette. Amit akkor hallottam, vagy inkább éreztem, olyan volt, mintha haragos elektronos csengő szólalt volna meg bennem, párosulva valami meghatározhatatlan érzéssel. Mintha elektrosokk ment volna át rajtam — mintha valami kemény acélrugó pattant volna ki bennem, melynek „rúgását” talán a víz mérsékelte némileg. Mindez nem volt valóságos hang, inkább öntudatlan érzékelés. Fájdalmat nem éreztem. Hallottam a fenék homokjának zizegését. Arcra felelő feküdtem a tengerfenék homokján. Hol vagyok? Hogy kerültem ide? Miért van a kezem a mellmemhez kötözve? — gondolatban így sikoltoztam. — Jaj! Valami foglyul ejtett!”

Éreztem, ahogy a víz áramlása egy kissé felemel, majd újra leejt a fenékre. Szemem sarkából láttam, hogy fény van fölöttem. Erre valamelyest tisztulni kezdtek gondolataim. Emlékeztem rá, hogy fejest ugrottam az öbölbe. De akkor mi ez? Halászháló fogságába kerültem, vagy valami más fogott meg? Ki kell innen jutnom! Megpróbáltam elrugaszkodni. De úgy látszik, a lábam is meg volt kötözve, vagy csapdába került! Pánik vett erőt rajtam. Teljes erőmmel próbáltam szabadulni. Semmi eredmény. Még egy áramlat emelt fel és ejtett vissza.

Mi történt? Meggúttottam a fejemet. Elvesztettem az öntudatomat? Mikor mozdulni próbáltam, mintha álomban próbáltam volna mozogni. Ez képtelenség. De így megfulladok! Idejében felébredtek? Észrevesz valaki? Nem veszíthetem el az eszméletemet, hiszen tudom, mi történt. Nem, még élek.

Éreztem, hogy már nem soká tudom visszatartani a lélegzetemet. Ekkor újabb áramlat emelt meg. Tudatomon arcok, gondolatok, emlékek suhantak át. Barátaim. Szüleim. Dolgok, amik miatt szegyenkeztem. Talán Isten szólít, hogy adjak számot cselekedeteimről. — Joni — ért hozzám tompán a hang, mint valami parancs. Isten? Halál?

Meghalok! Nem akarok meghalni! Segítsenek kérem! — Joni! — messziről és tompán jött a hang először, de ez már közelebről. — Joni, csak nincs valami baj? Kathy! A nővérem meglátott. Segíts Kathy! Nem tudok mozdulni!

A következő áramlat valamivel erősebb volt, mint az előbbiek, és magasabba emelt, de újra visszaestem a fenékre, törött kagylókra és kövekre.

— Joni kagylókat keresel?

— Nem! Valami megfogott — szabadíts ki! Nem tudom tovább visszatartani a lélegzetemet.

— Miért is ugrottál be, ahol ilyen sekély a víz? — hallottam a hangját most már egészen tisztán. Árnýéka mutatta, hogy már fölöttem áll. Kétségbeesetten vergődtem, küzdöttem a pánik ellen, de tudtam, hogy kifogyott a levegőm. Minden elsötétült.

Éreztem Kathy átölel és felemel.

— Ó Istenem, kérlek! Ne engedj meghalni!

Kathy erőlködött, kúszkodott, hogy felemeljen. Ó Istenem, meddig még? Minden elsötétedett megint, és éreztem, hogy újra eleszek, ahogy emel. De mielőtt elájultam volna, fejem a víz fölé került. Levegő! Csodálatos, életadó, sós tengeri levegő! Szinte habzsoltam az oxigén, teli tüdővel szívtam magamba. Köszönöm Istenem, köszönöm! — ezt sikerült kimondanom.

— Jól vagy? — kérdezte Kathy. Pislogni kezdtem, hogy eloszlassam fejemből a kábulatot. De úgy látszik, nem használt, mert láttam, hogy karom élettelenül lóg Kathy vállán, holott úgy éreztem még mindig, hogy a mellemhez van kötözve" Joni Eareckson, (1992, 7-9).

A pszichológia és a pszichiátria azt vallja, hogy az események időnkénti, megnövekedett jelentőségű fókuszokban történő találkozása (a krízis) a személyiség történetének egyik sajátossága. A humán lét valójában nem más, mint e fordulópontok ismétlődő váltakozása. Az ember élete helyzetek végtelen láncolatában bontakozik ki, melyek mindegyikére érvényes relevanciák vonatkoznak. Az egyéni élettörténetet szubjektív átélésére éppen az a jellemző, hogy milyen ez a relevancia-mintázat.⁵

Krízis tehát nem úgy jellemzi mindenki életét, ahogyan az Joni történetéből vagy William James típusaiból következne — hogy vannak „egyszer született” illetve „kétszer született” emberek. Az előbbiek „sorsa simán és irányváltások nélkül folyik le”, az utóbbiaknál „egy, az egész emberre kiható megrázkódtatás merőben új irányt szab. Ez az ember modern európai, történeti helyzete szerint, ha a katarzist átélte, ‘másodszor születik’, de vele együtt másodszor születik az a világ is, amelyben él” (Hamvas, 1983, 56). — hanem abban az értelemben, hogy minden ember élete kisebb-nagyobb krízisek láncolatát mutatja. A pszichológia tehát korántsem tulajdonít

olyan, az emberi lét ontológiai sajátosságait felvető jelentőséget a krízisnek, mint ahogyan azt a szellemtudomány teszi. A szellemtudományok nézetünk szerint — eltérően a medicinától — nagyobb hangsúlyt helyeznek az említett relevanciák bonyolódó mintázatára, hiszen nem csak (és nem főleg) a személyiséget megrázó krízisekkel foglalkoznak.

A pszichológia megkülönbözteti a biológiai, a lelki (emocionális), és a szellemi krízis fogalmát (Juhász-Pető, 1983, 501.). Az elsőhöz a traumák, szerencsétlenségek (Joni esete ilyen) vagy szomatikus diszfunkciók, esetleg hormonális involúció miatt bekövetkező életvezetési törés tartozik. A másodikhoz a személyes élettér interszonális erőterében végbemenő átrendeződést sorolja (N. P. esete példázza ezt). A szellemi krízis a morális, társadalmi értékek és eszmények leértékelődésével, új eszmények, mítoszok születésével kapcsolatos. Ez az, ami leginkább túlmutat a krízis tisztán pszichológiai meghatározottságán, hiszen a krízist átélő személy megvilágosodása nemcsak a személyes megmeneküléshez, hanem a környezet átrendeződéséhez, a gondolkodásmód radikális megváltozásához, paradigmaváltáshoz is vezethet. Luther identitáskrízise, amelyet egy vihar vált ki, jó példa erre (Erikson, 1991). E krízisfajták szétválasztása természetesen csak didaktikus lehet, hiszen egy új szinten létrejövő egyensúlyi állapotért való megküzdés biológiai, emocionális és morális konzekvenciákkal is jár a legtöbb esetben. Nem szólva arról a mindenki által jól ismert evidenciáról, hogy a krízisek egymást generáló tulajdonsággal rendelkeznek.

E megfontolások figyelembevételével nyilvánvaló, hogy a válság fogalma utal az *állandóságra* (a nyugalom) hiányára. Krízis nem létezhet változás, elmozdulás nélkül. Továbbá, az is része a válságnak, hogy kimenetelében ellentétes töltésű potencialitásokat hordoz. Ha nem tud az életvezetés egy új szinten egyensúlyba rendeződni, akkor az élet szempontjából negatív események, folyamatok fognak állandósulni, akadályozva ezzel az egyén szomatikus és pszichés értelemben vett fennmaradását. (Az Amerikából visszatelepült Klaus Mann nem jutott túl identitáskrízisére, nem tartotta őt életben már az a tudat, hogy német, európai, művész, kalandor.)

N. P. esete (folytatás): A Budapesten töltött hónapok reményt keltettek a férfiban. Hazatérve azonban ezek a remények hamar szertefoszlottak. Minden ugyanúgy maradt, semmi nem változott igazán. A felesége ugyanúgy tőle várta a megoldást, aminek a balesetig meg tudott felelni, de most nem. Kétségbe volt esve miatta és a gyerek miatt is. A krízis nem oldódott fel, állandósult. A szomatikus panaszok és az állandó szorongás miatt képtelen volt régi munkakörébe visszakerülni, autót vezetni. A kisfiú enurézise súlyosbodott. Az apa pszichiátriai kezelését követő negyedik év volt az, amikor a család újra segítséget kért. Súlyosan eltorzult emocionális állapot, szerepzavar, elfojtott konfliktusok, és ezek kezelésének képtelensége jellemezte őket. A férfit az a kérdés gyötörte, de senkinek sem merte elmondani, lehet-e, s ha igen, miként folytatni az életét. Állandóan testi tünetek kínozták, önmagával foglalkozott, egyre inkább búskomor és agresszív lett. Képtelenné vált a család vezetésére.

Egyre több teher nehezedett a fiatalasszonyra, aki ebben roskadozva tett eleget és egyre kesőbb és kiábrándultabb, negativiztikusabb lett az egész élettel kapcsolatban. A férfi egyre kevésbé tudta már azt, hogy ő kicsoda, milyen életelvek alapján él és akarja vezetni a családját, nevelni gyermekeit. Ő maga szorult vezetésre, támogatásra, gondozásra. Érthető, hogy rettegett attól, hogy nincs már semmi tekintélye, presztízse, megvetett ember lett. A negatív énkép alakulása, és identitás szerveződése rohamosan burjánzott tudatában. Még saját gyermeke és felesége előtt sem állhatott már meg, nemhogy mások, a külvilág előtt, ami pedig előzőleg olyannyira fontos volt a számára.

Az egyén, amikor önmagáról gondolkodva én-tudatának kísérel meg jelzők segítségével nevet adni, valójában önmagát nevezi meg a kultúra kínálta jelentéstartományban. Annak az egyediségnek ad nevet, amellyel sajátosan eltér, vagy éppen egyezik világának más egyedeivel. Ez a névadás az *identitás*. Mivel a világ körülötte változik, átalakul, szükségszerű e névadásnak is a változása, átalakulása. Az identitáskriszis ennek a változásnak, váltásnak a végzettségét jelzi, az esemény eszkatologikus jellegét. Adott esemény eszkatologikus jellegén azt értjük, hogy az esemény vagy szituáció szubjektív megélése milyen hipotéziseket képes előhívni arra vonatkozóan: mi a jelentése, mi az „értelme” ennek az eseménynek az élettörténet egészére vonatkoztatva. Természetesen az egészre történő vonatkoztatás igencsak megterhelt emocionális hangsúlyokkal. Vagyis, hogy valami visszavonhatatlan történik. De miért? Erre a kérdésre a későbbiekben részletesen visszatérünk.

Minden végzettsége mellett azt jól kell látnunk, hogy a krízis ebben a felfogásban nem patológia, hanem az emberi élet normális velejárója (Hamvas is jelzi). (Erikson [1991] és Marcia [1978]) hasonlóképpen vélekednek, ugyanakkor azt is vallják, hogy az identitáskriszis normális lefolyása mellett patológias elemeket is tartalmazhat, pl. elhúzódnása esetén. Ha a krízis fogalmát megfosszítjuk orvosi tartalmától és a kultúra normális jelenségeként kezeljük, akkor a kultúrát magát kell kérdőre vonnunk. Egészséges-e, normális-e mindaz, amit tartalmában képvisel? Az ember kiteljesedését, lelki és testi harmóniáját szolgálja-e, vagy sem? Ezek a kérdések visszavezetnek bennünket Hamvas tételéhez, hogy a krízis állandó összetevője az emberi világnak. Talán csak az szomoríthat bennünket, hogy egyre tudatosabban öngyilkos és önpusztító kultúrában élünk. A szomorúság nem is a krízis jelene, inkább a segítő kezek hiánya miatt van. Az általános érzéketlenség, érzelmi hidegség, elfordulás egymástól, a felelősség elhárítása a krízisben lévő személy környezetében — ez a társadalom krízise. Az egyes társadalmak csak abban különböznek egymástól, hogy az önpusztítás mértéke eltérő bennük. Hamvas tételéből az is következik, hogy a modern civilizáció kísérőjelensége, a neurózis, valójában identitáskriszis. Szakmai, de laikus körökben is általánosan elfogadott feltételezés, hogy a civilizáció egyik velejárója a neurotikus kórképek terjedése. Vita van azonban abban a tekintetben, hogy egyes szakmai körök hogyan definiálják a neurózist. A legkorszerűbb klinikai diagnosztikai kézikönyvek a problémát úgy próbálják áthidalni, hogy a szubjektíve átélt élmény fenomenológiai leírását adják meg diagnosztikai kritériumként. Tehát, ha mondjuk a szorongás bizonyos intenzitásbeli és gyakorisági jellemzők alapján terheli az egész életét, akkor betegnek mondjuk őt. Mindannyian érezzük azonban, hogy a határok elmosódnak a beteg, a társadalom, az orvos megítélésében egyaránt. Ami biztos: a rossz közérzet.

Az identitás elvesztése tehát mindig annak a névnek (az énnak) az elvesztése, melyet önmagának adott az ember, ahogyan önmagát szólítja vagy szólíttatja a felkínált identitáselemek segítségével. Az emberi közösség (önmaga fenntartása érdekében) sajátos öltözeteket, címkeket dolgoz ki és kínál fel arra, hogy az egyén önmagát a másik, mások tükrében azonosíthassa, illetve elrejtthesse. Lássunk példát erre!

T. Sz. esete: A 21 éves fiatalembert édesanyja hozta el lelki gondozásra. A fiú súlyos pszichés állapotát testi tünetei is aláhúzták. Remegés, izzadás, nyugtalanság, emésztőszervi panaszok, halálfélelem, tériszony. Ha megszólalt, állandó számonkérés, negativizmus jellemezte szinte mindennel és mindenkivel kapcsolatban.

Negativisztikus magatartása miatt elsősorban szülei szenvedtek. Rendkívül zárkózott, önmagába fordult, ugyanakkor kifele agresszív magatartás jellemezte. Nem állt szüleivel szóba, nem evett közös asztalnál velük, állapotáért őket és nevelési módszereiket okolta. Legtöbbször szobájában ült, kortársakkal egyáltalában nem volt kapcsolata. Állandóan a tévét nézte, esetleg olvasott. Életkorához képest fejletlen, gyenge izomzatú, lelki érettség tekintetében is infantilis fiatalember ült a beszélgetéseken a gondozóval szemben. Azt a benyomást keltette, mint aki éppen serdülőkori krízisét éli. Ha pszichiátriai nosológia szerint fogalmaznánk a diagnózist, akkor nárcisztikus pszichózis gyanúja merülhetett volna fel, kényszerképzetekkel és doxazma képződéssel, de szerintünk mégsem ez állott fenn. A fiatal ember elsősorban azért volt elégedetlen egész életével és körülményeivel, mert lelkiismereti okokra hivatkozva az édesanyja felmentette a fegyveres katonai szolgálat alól és így polgári szolgálat gyanánt ugyancsak szülői protekcióval került egy őregek otthonába ápolónak, illetve konyhai munkásnak, jóval több időre, mintha szabályos katonai szolgálatát töltötte volna le.

A beszélgetések során kiderült, hogy viszonylag zavartalan, kiegyensúlyozott gyermekként követően törés keletkezett az életében. Szülei egyetlen gyermekeként szófogadó, mindenben megfélemleni igyekvő, ugyanakkor egyre inkább mindent kényszerként átélő (főleg édesanyja perfekcionizmusától szenvedő) fiatalemberre érett. Általános iskola után megpróbálta a gimnáziumot, szülei tanácsa ellenére. Ki is bukott első év után onnan, majd a szakközépiskola sem sikerült, baja lett az ábrázoló geometriával és a tanárokkal. Akkor történt, hogy otthon azt hazudta, iskolába ment, közben valahol elbújt, mert megszégyenítettnek érezte az iskolában magát. Saját magát zárta tehát ki a továbbtanulásból. Később munkába állt, de csak kallódott. Hol itt hol ott, mindig baja volt a munkatársaival. Állandó konfliktusok, „megnemértettség és kiközösítettség” kísérte életét. Így telt el a katonaság ideje. Amikor a tanácsadás utáni támogató lelki gondozását elvállaltuk, akkor teljesen reménytelen állapotban volt. Pszichiátriai kezelés helyett, de nyugtatók erejéig ismerős orvos kontrollja mellett, a szülőkkel megegyezve és a fiatalemberrel megbeszélve, a lelki gondozás mellett döntöttünk. Intenzív gondozói kapcsolat alakult ki. E kapcsolat első évének minimális célja a fiú személyének a teljes elfogadása volt. A legfőbb problémát ugyanis, a szülőkkel való súlyosan konfliktusos kapcsolata mellett, munkatársaival való rendkívül agresszív, előítéletes, negativisztikus magatartása okozta, ezen belül pedig az egyik munkatársával való ambivalens érzelmi (plátói) kapcsolatából fakadó konfliktusai. A beszélgetések során tárult fel a fiatalember személyiségének teljes szétesettsége. „Megvetettnék, számkivetettnék, semminek, nem is embernek tartotta magát”, akit tönkretettek a szülei, mert nem a világ általános szokásai szerint nevelték, hanem vallásosan. Amiből neki semmi haszna nem lett. Kiderült, hogy az életében bekövetkezett törés előtt aktív tagja volt gyülekezetük ifjúságának, sokat járt közéjük. Később teljesen elmaradt és velük szemben is negativisztikus magatartást alakított ki. Pedig a szülők ezt igencsak szorgalmazták nála.

A háttérben az anya rendkívül szorongó, aggodalmaskodó és túlságosan óvó magatartása sejtett fel. A fiú valójában ez elől a fojtogató, túlszerető, ugyanakkor saját aggodalmait és féltreleit a másikba áttöltő magtartás elől akart szabadulni, de agresszív késztetéseiben nem tudott úrrá lenni, ezért kerülte szüleit, passzív-agresszív stratégiát követett. Apját egyáltalában nem tekintette megfelelő apamodellnek. Azt mondta, hogy „otthon mindenben az anyu az úr”. A családi életben tehát teljes szerepvárv, a serdülésen alig túljutott fiúban pedig némi identifikációs zavar uralkodott. Hogyan kell a lányokkal viselkedni, mit lehet, mit nem lehet? Mről lehet velük beszélgetni, nem fog tudni megszólalni majd. Ezek a kérdések izgatták. Problémái valóságosan mutatták azt a hiányt, ami abból keletkezett, hogy nem volt előtte követhető minta, az apát teljes egészében elutasította. Az apának szintén bizonytalan, bizalmatlan, zavart kapcsolata (vagy inkább a kapcsolat

imitálása) volt a fiával. Őt is mély büntudat és meg nem felelési érzés nyomasztotta. Nem tud segíteni a fián.

Valójában az egész család szenvedett a fiú identitáskrizisétől és annak ilyen módon való elhúzódtásától. Voltaképpen az egész család szorult támogatásra, gyógyító kapcsolatra.

A fiatalembernek néhány évvel később készült vizsgálati anyagából érdemes kiemelni két részletet, amely megvilágítja a háttér történéseit. „Születésem után közvetlenül engem élesztieni kellett. Nem tudom, hogy Isten vagy az orvosok segítségével maradtam-e meg, de az előbbiben hiszek inkább.”

„Nyolc éve a konfirmációm előtt hallottam róla (Jézusról) komolyabban, bár már előtte is vittek gyermek-istentiszteletre a szüleim. Istennek minden emberrel meg van a terve, de nagyon kevesen kérdezik őt, hogy ezt megmutassa, és véghezvihesse velük.

Isten fia Jézus, akit azért küldött egyszer közénk a földre, hogy elmondja ezt az örömhírt. Jézus is maga a szeretet. Az igazi szeretetet Istentől kaphatjuk, mert az emberi szeretetben sok az önzés. Jézus mondta: 'minden cselekedetek szeretetben menjen végbe!' Aki így cselekszik, annak Isten megbocsátja bűneit és közel kerül az ő országához.”

Az identitás fogalmának centrumában az éntudat áll. Ez az, ami a személyiség egészét összefogja és annak tudatos voltát megadja. Az önreflexió viszonyítási pontja. Az éntudat az a végső egész, ami tovább nem bontható. Mély krízis esetén a személy éntudatát érzi veszélyben, megbomlásával, elvesztésével mintha megszűnne az élete folytatásának reménye. „A válságban élő ember tulajdonképpen kultúrájában, államában, politikájában, gazdaságában, tudományában nem e szellemi síkon jelentkező alkotásokat és életformákat félti, hanem az azokon belül lévő elrejtett vitális és egzisztenciális létért aggódik” — írja Hamvas (1983, 75.). Az egyént körülvevő objektív környezet változása, mint említettük, szekvenciákban és relevanciákban is bizonyos mintázatot mutat. A kierkegaardi döntés a változások eme összjátéka következtében jön létre. Az egzisztenciában való bennmaradás nyomán az objektív környezet bizonyos (újabb) eleméhez való kapcsolódás hoz egyensúlyt. Másik szinten a tételező hatalom iránti affinitás, vonzalom, vágyakozás hoz a relevanciába szervező erőt.

Az előzőekben egy olyan fiatalember történetét ismertettük, aki átélte az elrejtettségéből való kikerülést minden szorongását és kudarcát. Megkísérelt kilépni kultúrájából, amelyben nevelkedett, s amelynek magatartásmintái számára használhatatlannak bizonyultak a világban. Elvesztette korábbi énjét, s hiába merült el önmaga pokla bugyraiban, nem találta új énjét, amivel tovább élhetett volna. „Ezért az emberi tudat megrendülve érzi, hogy nem-részleteiben: talán csak gazdaságában, egyedül társadalmában, izolálva tudásában van megfenyegetve, hanem egész létének teljes egészében, éspedig: végzetesen” (Hamvas, 1983, 74.).⁶

Az emberi személyiség sokat vitatott és sokféleképpen megfogalmazott definíciója elméletalkotóktól, elméleti hovatarozástól függetlenül tükröz valamit abból a törekvésből, ami az éntudat állandóságának absztrakcióját igyekszik megragadni. Ismeretes azonban, hogy a statikusság keresésének lázas igyekezetében pergő homok módjára folyik ki a tudomány markából mindaz, amelyről azt hitte, hogy tudományosan megközelíthető, „mérhető” a személyiségben. A keresés közben alkati, tipológiai jellemzők, emocionális és intellektuális konstruktumok kerültek gyanúba mint olyanok, amelyek megjelölhetők a kontinuitás és állandóság alapjául. Tanúi voltunk annak, hogy a pszichológiai kutatások eltolódtak a szociális szféra determináló hatá-

sának irányába, a kulturális beágyazottság szerepének felértékelődése mérőöldkő volt a tudomány történetében.

Bármennyire igyekszik is azonban a tudomány és maga az egyén is a személyiséget statikusként felfogni, a test külső megjelenése (testalkat), a belső adottságok (temperamentum) a genetikai program lefutása során (a biológiai órával jelzett kor előrehaladtával) jelentős változásokon mehetnek keresztül. A tulajdonságok, személyiségvonások társadalmi minősítése, jelentése átértékelődhet, esetleg változatlan társadalmi feltételrendszer mellett áll elő új személyiségkonstelláció (pl. pubertás, az intellektuális képességek lassú hanyatlása, új és szokatlan eszmények idealizációja... stb.). Ezek természetesen maguk után vonják a társadalmi minősítés és viszonyulás megváltozását.

Az egyén külső és belső adottságainak megjelenése a szociális mezőben a személyiség önmagáról kialakított képének fontos tartozéka. E társadalmi jelentésteliséget a biológiai adottságok felett állónak kell elismernünk a személyiség állandóságának kérdésében. Talán emiatt történhetett az, hogy egyes pszichológiai iskolák az alkati meghatározók számbavétele után a személyiség állandóságának kulcsát egyre inkább a szociális determinánsok körében igyekeztek meglegelni (az identitás fogalmának népszerűsége is ezt mutatja). Az identitás egyes elemei az élet során valóban változatlanok maradnak, pl. etnikai, vallási hovatartozás (zsidó, cigány származás). A mai pszichológia feltehetően azért hajlik arra, hogy a személyiség „magját” ily módon azonosítsa, mert itt valóban olyan tényekkel számolhat, melyeknek történelmi távlatuk van, így némiképp „joggal” tekinthetjük konstans elemeknek, „tartósaknak”. Példának okáért minden ember valamely nemzet tagjaként születik, s ez nem törölhető ki a személyiségéből, egyúttal pedig ez egyszersmind olyan jelentéstartalmat hordoz, amely szervező erővel bír a személyiség struktúrájában. Az identitás problémája azért kerülhetett a modern kutatások homlokterébe, mert a személyiség állandóságának operacionális megközelítését és létének tudományos bizonyítását sejteti. Ily módon magyarázat található az értékválasztások következetességére, a magatartás többé-kevésbé megjósolható. Jóllehet a predikció nem mindig sikeres, az állandóság inkább csak viszonylagos, mint abszolút értelemben érvényes, vonatkoztatási pontként, a konzisztens magatartás okaként jelölhető meg. A személyiség magja tehát — egyre inkább úgy tűnik — kultúrafüggő, mégpedig a korai szocializáció kultúrája léggörének függvénye.

2. A társadalmi feltételek változása (a társadalmi válság) mint a személyiség krízisének „oka”

Ha a személyiség állandó elemét a szociális térben, a biológiai és lelki adottságok jelentésében keressük, akkor nyilvánvaló az, hogy ha a társadalmi feltételrendszer válságba kerül, akkor a krízis magát a személyiséget is érinti, mivel adottságainak halmaza új jelentést nyer.

Egy élete fordulópontjára, „második születésére” visszaemlékező író így idézi fel

azt a történet, amelyben a társadalmi feltételrendszer összeomlása következtében magának is át kellett az élnie, hogy mindent, ami addig fontos volt az életében elveszíthet. A háború milliókat sodort krízisbe, noha belőle nem mindenki „született újjá”.

B. L. író: „Az én életem? Az első megdöbbentő élményem az ostrom utáni időkhöz fűződik. A Hattyú utca elején volt az óvóhelyünk. Ötvenen összehúzóulva 50 napig voltunk ott, állandó életveszélyben, mert abból az irányból jött állandóan a szovjet ágyútűz, akna, stb. és állandó légítámadások délután. A feleségem, a leányom — akkor ő még 8 éves volt — és én az óvóhelyen egy kis zugban ott... És akkor levittem a Bibliámat, amit én addig nem nagyon olvastam, de ott bizony kinyitottam és olvastam. Egy orvos — aki ugyancsak ott volt az óvóhelyen, nem tudom honnan került oda — odajön hozzám és azt mondja: 'Vasárnap van. Nem tartana nekünk is valami istentisztelet-félét? Látom a Bibliát olvassa...' Mondom: 'megpróbálom.' Akkor valóban felálltam, télikabátban, koszosan, piszkosan, tetvesen — hiszen akkor már jól benne voltunk, mert onnan kimozdulni nem lehetett. Állandó életveszély volt —, a kislányom tartotta a gyertyát a Bibliám fölé, és én olvastam a Bibliából, és ahogy a Lélek adta beszéltem róla. Aztán amikor kifogytam a mondanivalómból, tovább olvastam és beszéltem. Csodálatos élményem volt az, hogy addig állandó pánikhangulat volt az óvóhelyen, mert a bombák ahogy becsapódtak, remegett mindig a ház, és állandó aknatűz, belevágott, levitte a tetőnket stb. — *néma csend* lett. Igazán csodálatos volt, én nem beszélhettem olyan dolgokat, ami mondjuk megfegyelmelte volna őket, hanem Jézusnak a beszéde, amiről én olvastam. Istennek csodálatos dolgai, azok nyögőzték úgy le az ott lévő, szőszorosan halálra ítélte ötven embert, mert állandó életveszélyben voltunk.

Tizenhét embert temettem ott azon a környéken. Így ezek a vasárnapi istentiszteletek napi Bibliaórákká változtak. Majdnem azt mondhatnám, hogy vak vezet világtalant, mert akkor én ezt nem tudtam megérteni. Most már tudom, hogy az olyan egyszerű volt, hát nem én beszéltem, hát a Lélek szólt általam, de akkor még nem eszméltem fel arra, hogy Uram Istenem, hát engem is ki tudsz te választani eszközöddül? Noha volt bennem valami kora ifjúságtól, hogy nem vagyok-e Istennek kiválasztott gyermeke, de ezt — mert a fantáziám állandóan roppant erősen működött — annak magyaráztam, hogy ez ugyanolyan fantázia, mint amivel az ifjúsági regényeim címet írtam.

Így telt-múlt az idő szép rendben az óvóhelyen és annak örültem — ami jellemző a gyarlóságra — de valahogy úgy éreztem, hogy tényleg használt, amit én mondhattam, mert — nevére bizonyára nem emlékszem — volt egy Hangai Sándor nevű író, katonairó, akit ismertem — koromnak az íróit majdnem mind ismertem személyesen is, baráti kapcsolatban is nagyon sokkal voltam — és ő is oda-vetődött az óvóhelyre, mert a környéken elterjedt a híre és vasárnaponként zsűfőtlenség megtelt az óvóhely, majd megfulladtunk a levegőtleniségtől. Azt mondja: 'Én azt hittem író vagy, hát *te pap vagy!*' S ez nekem nagyon jól esett, bevallom őszintén és szégyellem magam, hogy én akkor ennyire meg tudtam az embereket téveszteni — téged is, mikor tudod, hogy nem vagyok pap. 'Hát azt hittem, hogy pap vagy.' Ez csak egy röpké futó epizód, ami rávilágít az én akkori gyarló sötétségemre.

Elkövetkezett az ostrom vége. Amikor vasárnap volt, és én készültem mindig becsületesen a prédikációra — ha visszagondolok, micsoda gyarló dadogás lehetett az — akkor történt, hogy előző nap a németek az előtte lévő házat telerakták robbanóanyaggal. Hiába mentünk át a német parancsnoksághoz, hogy ez életveszély, folyton aknatűz van, ha oda bevág egy akna, itt kő kövön nem marad. Hát nekik nincs emberük. Mondtuk, majd mi átvisszük. Hova vigyük? De ott lehetetlen. Mozi volt fölötté, a homlokzata arra nézett, ahonnan az oroszok az aknatűzet küldték. Szó sem lehet róla! Elzavartak minket. Hazamentünk. Reggel felé, amikor megkezdődött az orosz aknatűz, bevágódott egy. Felrobbant, iszonyú detonáció. Feltépte a vasbeton ablakokat és formális földrengés volt, úgy hogy két téglá olyan jó 15 métert röpült és utólag vettem észre, hogy pontosan a fejem mellé, jobbról-balról egy hatalmas téglá és kődarab, ahonnan a fal megbomlott. Nohát akkor óriási pánik, sikoltozás. Meneküljünk, meneküljünk! S akkor feleltem a hangomat, hogy előbb imádkozzunk emberek. Csend lett. Mondom: 'Vasárnap van, akkor megtartjuk az istentiszteletet' és persze nem azt mondtam, amit én elgondoltam, mert teljesen értelmetlen lett volna,

hanem kb. azt mondtam akkor ott, hogy mi, akik most itt életben maradtunk — az előttünk lévő ház óvóhelye beszakadt, aki ott volt, mindenki elpusztult, húsz egynéhány ember —, azoknak Isten valami különös szerepet szánt, mert nem azért maradtunk mi életben, hogy éljünk tovább a magunk gyarló, önző életét, hanem hogy néki szolgáljunk. Ez nagyon szépen volt elmondva, és nagyon jó volt, sokan sírtak és nagyon kedves dolog volt.”

Ez a történet érzékletesen szemléleti azt, hogy a háború, mint a társadalmi koordináták totális felbomlása, a Hamvas által említett elrejtettségek az elvesztése milyen kollektív krízisbe sodorta egy budapesti bérház lakóit, s hogy ebben a szituációban milyen személyiségváltás következett be az addig egyszerű polgári életet élő fró életében, pusztán annál a ténynél fogva, hogy kezébe vette Isten ígétét és megfelelt annak az elvárásnak, amelyet akkor ott a szükség diktált. Ez a férfi egyszerűen betöltötte a minden keresztény emberre érvényes parancsot és ezzel több embert óvott meg a biztos pusztulástól: „Ti azonban választott nemzetség, királyi *papság*, szent nemzet vagytok, Isten tulajdonba vett népe, hogy hirdessétek nagy tetteit annak, aki a sötétségből az ő csodálatos világosságába hívott el titeket, akik egykor nem az ő népe voltatok, most pedig Isten népe vagytok, akik számára nem volt irgalom, most pedig irgalomra találtatok” (Péter első levele 2, 9–10.). Az író őszintén írja le, hogy szinte saját akaratán és tudtán kívül történtek ezek az események, amelyeknek konzekvenciái, méghozzá örök érvényű konzekvenciái lettek az ő életére nézve.

Van azonban a krízishelyzetnek egy jól ismert, de rendkívül negatív összefüggése is. Van egy társadalomlélektani jelenség, amelyet a kutatók ritkán szoktak összefüggésbe hozni a krízissel, nevezetesen azzal, amire a krízisbe került embercsoport igen csak hajlamos. Ez nem más, mint az *előítéletesség és a bűnbaképzés*, az a mód, ahogyan egy társadalom viszonyul a kisebbséghez a válság állapotában. Ebben megnyilvánul az, hogy a többség mennyire tekinti saját teste részének a kisebbséget, hogy mennyire szereti azt a kisebbséget, amely valamiféle „más”-sággal rendelkezik, azaz testi-lelki adottságaiban eltér a népesség egészétől. A krízis egyik jele lehet, hogy a társadalom agresszív fellépést tanúsít a kisebbségekkel szemben. Ez természetesen a nemzet vagy a társadalom egészének belső meg hasonlottságát mutatja. Pszichológiai mechanizmusok működése nyomán olyan helyzet áll elő, amelynek az a lényege, hogy a társadalom a kialakult rossz lelkiállapotáért egy csoportot (amelyet korábban szerves részének tekintett) okol, ily módon bűnbaknak kiáltva azt ki. Mind egyén-, mind társadalomlélektani értelemben igaz, hogy hajlam mutatkozik arra, hogy saját magunkban elkülönítsünk egy hibáztatható (gonosz) részt, amelyről azt hihetjük, hogy tőle megszabadulva előrelépést tettünk a válságból való kilábolásban. Jól reprezentálja ezt a krízisbe jutott ember magatartása — másokat vádol nyomorúságos állapotáért (lásd Sz. esetében a cigányok, N. P.-ében a szülők, Joni esetében pedig egy barátnő töltötte be a bűnbak szerepét!), kapcsolataiban szélsőséges konfliktusokba sodródik, „felégeti maga mögött a hidakat”, amelyek embertársaihoz való visszatalálásban segítenék őt. Az egyén itt nem ismer fel valami nagyon fontosat. Helyesebben felismeri, de igyekszik nem tudomást venni arról, hogy téves irányba indult. Ám mennél inkább előre jut, annál fenyegetőbb lesz számára szembenézni a szituáció helyrehozhatatlanságával, és minél inkább megéli döntésének helytelen voltát, annál nagyobb belső erőket kell mozgósítania. E belső erők és érvek arra szolgálnak, hogy

meg nem történtté tegyék a téves választást, vagy legalább az előlött érzett lelkiismereti konfliktust. Ha ez mégsem sikerülne, akkor egy racionalizáló, intellektualizáló mechanizmus mellett gyűjt „bizonyítékokat”, hogy valójában mégiscsak a választott megoldás a helyes, de legalábbis az egyetlen járható az adott feltételek mellett. Kicsit konkrétabban fogalmazva első lépés: *a lelkiismeret hangjával és parancsával szembeni életvitel*. Ez minden esetben természetes következményként hozza magával egy idő után azt, hogy ha a lelkiismeret megterhelése elér egy bizonyos mértéket, ekkor vészjelzések érkeznek — a morál megsértett szuverenitása tiltakozik a lelkiismeret hangján. Ezen azt értjük, hogy a személy huzamosan követett el olyan bűnöket, melyekkel nem nézett szembe és nem is tett ellene. Ez pedig megterhelte lelkiismeretét. Az egyéni élmények szintjén az átélt nyomás mentesítő munkamódokat aktivizál. A projektív mechanizmusok végeredményeként úgy tűnik, mintha a lelkiismereti válság okozta rossz közérzet a társadalom hibás működésének az egyénre vetített kellemetlen következménye lenne. Az elkövetőből áldozat lesz, a bűn terhe által leszegett fő vádlón emelkedik fel, és a büntudatból táplálkozó agresszió rámutat valamire vagy valakire, valakikre. A variációk ismereteseek — az anómiás társadalom követelményekkel lép fel tagjaival szemben, ugyanakkor nem teszi lehetővé számukra a teljesítés minimális feltételeit sem, hibáztathatók még a kisebbségi csoportok tagjai, a politikai szisztéma egyes elemei... stb.

A belső káosz okaként a krízisben lévő számára a külső feltételrendszer romlása, összeomlása mutatkozik. Elérkezett Sz. életében az a pont, amikor mindenkivel negativisztikussá vált. Ez azért következett be, mert a kortársak világából szocializációja különbözősége miatt kiszorult, a keletkezett büntudat pedig megakadályozta abban, hogy elkeveredjen az ismeretlen világban. A kiugrási kísérlet kudarc miatt keletkezett agresszív feszültség aztán különösképpen erős előítéletek formájában robbant ki a cigány származású munkatársaival kapcsolatban. Ezeknek az emberek pusztá jelenléte ugyanis korábbi én-jét létében fenyegette meg.

Hangsúlyozzuk, eseteink is alátámasztják azt a korábbi feltételezésünket, hogy meggyőződésünk szerint van egy „naív”-nak nevezhető időszak, amikor teljesen világosan érzékelhető, hogy a lelkiismeret sérelmet szenvedett, hogy bűn történt. Minden bizonnyal az egyén élettörténetében és a közösség történetében is a büntudat érzésének karbantartása, akár erősítése, jelenthetne esélyt arra, hogy szembenézzünk saját bűneinkkel.⁸ E találkozásban az eredeti indulatok, érzések, szándékok a felismerhetetlenségig megváltoztak, esetleg felerősödtek, de mindenképpen elleneségesen és pusztítóan állnak velünk szemben. A projekció mint elhárító mód teszi lehetővé, hogy a belső rossz (a saját vétkeink) elkülönítésére nem kerül sor. Ehelyett a külső másságban való szemléleti megtapadás, az eltérőtől való félelem orientál. (Joni történetében tudjuk, hogy volt egy barátja, aki tudatosan is vállalta barátjánéért a mindenkor bűnbak szerepét). Minél inkább nő a lelkiismereti feszültség, a szorongás, annál inkább összpontosul a kellemetlen érzés (gyűlölet) valamely külső tényezőre, annál inkább „szolgáltatót okot” az átélt kellemetlen élményekhez. A projekció működik, a lelkiismeret elhallgat, kulturális elaborációja célba veszi az említett tárgyakat (pártok, gazdasági nehézségek, zsidók, cigányok, menekültek...). A

kultúra előítélet-teremtő tradíciója széles spektrumot kínál a gyűlölnivaló tulajdonságokból, megbélyegezhető betegségekből, felróható szokásokból.

3. A figyelmen kívül hagyott lelkiismeret

A válság fogalmának tisztázása kapcsán kissé részletesebben is ki kell térnünk a lelkiismeretre. Mondanivalónk szempontjából fontos kiemelni, hogy nem tekintjük a lelkiismeretet tisztán társadalmi meghatározottságú pszichológiai összetevőnek. Az ugyanis, hogy milyen tartalmi vannak a lelkiismeretnek, jelentős mértékben a kultúrával függ össze. Feltehetően minden emberi egyedre egyetemesen érvényes, hogy átél olyan élményt, amelynek lényege a lelkiismeret figyelmeztetése ellenében végrehajtott — az egyed által is helytelennek, károsnak, bűnösnek stb. tartott — cselekedet, magatartás. A kultúra csupán azt szabja meg, hogy adott korban, adott szituációban, meghatározott helyen és bizonyos egyedek körében mi az, ami tiltott, mi az, ami kívánatos. A normák rendszerével kapcsolatos emberi viszonyulás azonban (relatíve zökkenőmentes szocializációt feltételezve) egyetemes, a lelkiismereti tartalomtól független megnyilatkozás. Az egyéni döntés, és annak belső következményei (melyek a szabályrendszer betartására, vagy be nem tartására vonatkoznak) rendkívül változékonyak. A külső megnyilatkozásokból nem mindig rekonstruálható az, hogy milyen a viszony a saját lelkiismerethez.⁹ Nem tudhatjuk, hogy az adott egyén egy konfliktusban hallgat lelkiismeretére, vagy éppen elhallgattatni igyekszik azt. Később azonban ez kiderülhet, a következmények fényében világossá válhat az, ami a külső megfigyelő számára a döntés pillanatában rejtve maradt. Azt sem tudhatja a kívül álló, hogy az egyén a döntés pillanatában érzékeli-e a konfliktust, egyáltalán dönt-e a szituációban, vagy csupán a számára kézenfekvő megoldást hajítja végre. Ha nem érzékeli a konfliktust, akkor nincs tudatában a választás lehetőségének, annak, hogy van jó és van rossz döntés a morális következményeket illetően (hallgathat lelkiismeretére és meg is tagadhatja azt).

A személyiség válságállapotai igazán ebben a dimenzióban ragadhatók meg a tartalmi elemzés számára. Az ember életének etikai aspektusa nem függ a külső és belső adottságoktól, de a társadalmi körülményektől, a cselekvésváltozatok eltérő minősítésétől sem. Úgy véljük, hogy akkor, amikor a pszichológia a személyiség meghatározásakor kontinuitást, állandóságot keres — jó úton jár, de számára megkerülhetetlen a lelkiismeret problémája, ami a cselekvések szervezésének magvát képezi.

E helyen arra szeretnénk kísérletet tenni, hogy a lelkiismeret problémáját az ember személyes és csoportidentitásával hozzuk összefüggésbe.

A. A LELKIISMERET SZEREPE AZ IDENTITÁSVÁLSÁG ALAKULÁSÁBAN

Talán az eddigi gondolatmenetből is világos, hogy szerintünk nem gazdasági, nem társadalmi, hanem *minden esetben lelkiismereti krízisről* van szó azokban az esetekben, melyek során az egyén azonosságadata diszharmóniát mutat (N. P. esete). Itt

már egy hosszabb időn át tartó folyamat végkifejletével állunk szemben, ugyanis (mint előbb már utaltunk rá) a bűnök elkövetésének van egy „naív” időszaka, amelyen azt értjük, hogy az egyén tisztában van az általa választott és követett út morális konzekvenciáival. Próbál önmaga számára felmentést találni, indokot, igazolásokat keres, de ez mit sem változtat azon, hogy már ebben az időszakban megváltozik a személyiség autenticitásának átélése. (N. P. esetében ilyen körülmény volt az, amikor már világosan látta, hogy a jövedelem mindenáron való hajszolásával nemcsak bűnpártolást követ el, hanem a családi élet is komolyan megsínyli ezt. Hiába tudta ezt, hosszú időn keresztül, egészen a balesetig igazán nem tett ellene semmit. De ilyen volt az is, hogy apjának képtelen volt megbocsátani. Egyre jobban megszánta őt, ahogyan saját helyzete is kezdett bizonytalanná válni, de képtelen volt megbocsátani neki a gyerekkora miatt.) A megfelelő lelki gondozói munka, a jelenlévő büntudat jótékony hatásainak kiaknázása ebben a fázisban még segíthetne. Am sok esetben az történik, hogy a lelkiismeret elhallgattatásának, a szorongás kényelmetlen érzése előli menekülésnek a szándéka szerencsétlen módon egybeesik a környezetnek a hatalom, pénz, testi örömsök prioritását sugalmazó hatásaival. (Ez vonzotta Sz.-t is, amikor megkísérelt kilépni családi környezetének védettségéből és saját utat kezdett járni a világban). Az eredmény ismert — a csoportnyomás hatására csökken a szorongás, a büntudat és halkul a lelkiismeret szava, de (és talán ez a leglényegesebb mozzanat fejtegetésünk szempontjából) nem hallgat el végérvényesen. A világ zaja „segít” az egyénnek abban, hogy könnyebb legyen a büntudati szorongáson túljutni. Vagy gondoljunk a modern pszichoterápiák hatásmechanizmusának egyik lényeges összetevőjére, a büntudatnak betegségtudattal való behelyettesítésére.¹⁰ Hiszen a válságállapot, a büntudat felhalmozódása következményeit tekintve pszichés betegségbe is torkolthat. (N. P.-vel és T. Sz.-val, de valószínűleg Jonival is ez történt.) A betegség vagy diagnózis kimondásakor egy új történet veszi kezdetét az egyénnek önmagához, környezetéhez való viszonyában. Itt is az történik, hogy új nevet, új identitást kap a személyiség. Ezért és ezzel folytatható csak az élete. A beteg embernek kijáró gondoskodás és szeretet, a megkülönböztetett figyelem, a stigma, a visszaesés, az énkép átértékelése — ezek mind-mind lehetnek egy betegségkarrier állomásai. (N. P. kezdetben ezt az utat igyekezett járni). Végkifejletként olyan variáció is elképzelhető, amelyben jól működnek a szorongás csökkentését célzó törekvések, a morális tévedések és rossz döntések általunk „naív”-nak nevezett időszakát felváltja a megfontolt, tudatos és választott, *életformává csiszolt* bűnelkövetés. (A krízis kirobbanását követő időszakban N. P.-t és T. Sz.-t egyaránt ez a „stratégia” jellemezte, s amíg lelki gondozásba nem kerültek, ez állott fenn náluk.) Természetesen ezekben az esetekben is találhatunk némi kapcsolatot a lelkiismerettel. Anekdotaszerűen élnek a köztudatban olyan esetek, amelynek szereplői rövid idő alatt betegedtek meg valamilyen gyógyíthatatlan betegségben és ezt a tényt realizálva saját bevallásuk szerint a következőképpen dolgozzák fel. Szemléletükben, világlátásukban igen rövid időn belül komoly változások mennek végbe annak megítélésében, hogy mi az igazán fontos és mi nem. Ha ez lehetséges volna és megadtna ebben a helyzetben újra a gyógyulás, akkor életüket másképpen rendeznék be — legalábbis ezt vallják egyesek ilyen helyzetben.

A legtöbb esetben azonban az történik, hogy az egyén pszichés homeosztázisa olyan mértékben telítődik a rossz döntések és cselekedetek terhével, — különösképpen, ha a korai szocializáció értékei között a vallási nevelés fontos szerepet játszott, hiszen Isten ellen lázadtak —, hogy más módon nem tud szabadulni, mint projekcióval, agresszív cselekedettel. Ez majdnem mindig eruptív formát ölt, összeomlást eredményez, ami lelki alkat és temperamentum függvénye. (T. Sz.-vel ez történt, nemcsak ő, hanem egész családja is teljesen összeomlott a kialakult helyzet miatt.) A nagy összeomlások legtöbbször külső, a szociális mezőben adott feltételek rendszerével „összejátszva” jönnek létre, s ezért könnyen keletkezik az a látszat, mintha a társadalmi feltételrendszer megromlásából lenne levezethető a lelki krízis. (Sz. apja, aki korábban nem hitt komolyabban, röviddel fia hitének újra éledése után jutott krízisbe, mivel megszűnt a munkahelye). Pedig a helyzet éppen a fordított irányú mechanizmus végeredményét reprezentálja. Népcsoportok, társadalmak, kultúrák egyedeinek bűnei összegeződnek és termelődnek újra, hogy azután akár intézményesülve, esetleg a társadalmi hasznosság látszatát keltve, de mindenképpen álcázva forduljanak az egyén ellen.

Az ember nem rendelkezik eredendően a személyiségében tartós és örök értékekkel. Ezekhez csak a transzcendens valóság megtapasztalása útján, az emberi létnek a metafizikai dimenzióval való kiteljesítésével juthat el. Amennyiben helyreáll Istennel való kapcsolata, úgy az abszolút értékek mentén rendeződnek el a személyiséget érő hatások és az identitást szervező erők. Amíg ez nem adott, a krízisekben a látható történések lesznek a válság kiváltásának és megszüntetésének is okozói. Örök identitástudat hiányában a személyiség kvázi stabil identitásához a tárgyi, szociális mezőben keres támpontokat és meg is találja őket. Tevékenység, hivatás, népcsoporthoz való tartozás, külső és belső tulajdonságok stb. azok a kiindulási elemek, amelyek felhasználásával elindulhat egy identitás-koncepció kidolgozása az egyéni életterben (Pataki, 1981; Váriné, 1989). Hivatkozva a fentebbi, kierkegaardi distinkcióra, itt természetesen a lételfogásban történő továbblépésről van szó. Új célok, személyes értékek (a tapasztalatok szerint) átmenetileg szervező erőt jelenthetnek egy identitás-koncepció létrehozásához. Ez a koncepció azonban a jövőben nagy valószínűséggel ismét fel kell, hogy bomoljon, mert a társadalmi struktúra újat fog hozni. A valahova tartozás, a valamilyen tulajdonság és ennek kulturális jelentése mint szervező elv alkotja az identitást (Erős, 1992). Természetesen számolnia kell az egyénnek azzal, hogy a társadalmi szerveződés és intézményi tagolódás hierarchikus, változó rendszerében úgy fogja megélni saját identitását, hogy a megélt *élmény* bizonyos mértékig megfelel a változó rendszernek és az identitás maga is *fluktuáló-én-határok övezetében szerveződik*. Pszichológiai szinten ez jelenti a magyarázatot arra, hogy a genuin moralitás (a bűnt aláfestő szorongás) nem kap megfelelő teret, értékelést, kompetenciát a pszichés erőterben, hiszen az énhatárok szervezésében és újradefiniálásának lázas igyekezetében nem ismerjük fel a szorongás előli menekülésünk álcázott formáját. Az általunk genuin moralitásnak nevezett emberi adottság (képesség) teszi lehetővé a kierkegaard-i egzisztenciális szorongásból való kilépést. Pszichológiai szinten azt a magyarázatot tartjuk elfogadhatónak, melyet Fairbairn (1952) nyomán a

libidó jó tárgyat kereső tendenciájaként írhatunk le. Ennek lényege, hogy az egyén képes felismerni azokat a helyzeteket és személyeket, kapcsolatokat, melyek „rossz objektumok” és a bűn csábításával azonosíthatók. Ugyanakkor dönthet jól is az egyén: a bűn pártolása helyett a bűn elhagyására figyelmezteti környezetét.¹¹ A vallásos megterés pszichológiai konzekvenciája éppen ezzel a ráismeréssel kapcsolatos és ettől különleges. Létrejön az *élménymező alakváltása* abban az értelemben, hogy fontosabbá válik a bűn feltárása, mint az elhallgatása, mert ez hoz megnyugvást. (N. P. esete és Jonié). Feltehetően téved sok huszadik századi pszichológiai irányzat, amikor nem emeli kompetenciája körébe a bűn kérdéskörét érintő lelki történeteket. Annál is inkább meg kellene ezt tennie, mert a *pszichológia saját identitása sem kellően megvont határok között kénytelen szerveződni*, ha egy ilyen lényeges antropológiai és ismeretelméleti értelemben fontos jelenséghez való viszonyában, mint a bűn nincs egység, s jobbra olyan álláspontra helyezkedik, ahogyan azt a pszichoanalízis vagy más irányzat is tette. Ennek az álláspontnak a lényege a szorongás egyoldalú (negatív) megítéléséből, és a drive-redukciós hipotézisből adódóan a büntudat és szorongás mindenáron való csökkentése.¹²

B. A LEKKISMERET ELHALLGATTATÁSA, MINT A VÁLSÁG PROLONGÁLÁSÁNAK TÁRSADALMILAG BEVETT TECHNIKÁJA

A krízis prolongálódik, átmeneti remissziókat követően visszatér (a lelkiismereti megtisztulás elmarad), és ezért a kulturálisan szocializált, adaptált elhárító mechanizmusokat működtető én a felelős. Hamvas a *Világválság* című esszéjében ezt diagnosztizálta. Akaratilagos eredménye a döntés, aminek lényege, hogy az egyén nem akarja régi életformáját, kötődéseit, értékeit feladni, mert valamilyen hasznossági kalkululus ezt számára veszteségként jelezni.

Sz. Cs. esete: A tizenhét éves egészségügyi szakközépiskolás leányra tanárai hívták fel a figyelmet szuicid veszélyeztetettség miatt. Alig betöltve a 17. életévét az addig nagyon szófogadó, csendes, szolid leány egyszerre csak lelkileg megzavarodott. Először környezetében, a kollégiumban érik tetten kisebb lopásokon. Magnókaezta, kisebb összegek, édesség a büntárgy. A leány először tagad, majd amikor nagyobb pénzösszeg eltűnése miatt vádolják, megvallja, hogy ő a tettes. Nemesak a kollégiumi nevelőtanár esik kétségbe ezen, hanem a kollégium igazgatónője is. Kitor a pánik. A lányt az iskolából való kizárás veszélye fenyegeti, amikor érzelmi terhektől gyötörtén egyszer csak ösztönös rohamában és megrettent, összezavarodott énjének védelmében elárulja tanárainak élete árnyékoltját, mélyen elrejtett titkát. Azt, hogy hat éves korától kezdődően apja rendszeresen szexuálisan molesztálta s ebből a titkos, bűnös kapcsolatból csak a középiskolai kollégiumba, más városba költözéssel tudott menekülni. Apja fizikailag is fenyegette, hogy az anyja meg ne tudja ezt a kapcsolatot. De mielőtt a leány elhagyta őket, mégis megmondta anyjának, aki rendkívül elutasítóan reagált erre. Ezzel a pszichotraumával a leányban költözött tehát az említett kollégiumba, s ott, a záró, az érettségi évének vége előtt robbant ki benne a válság. A leány, amikor tanácsadásra jött zokogott, és érzelmi támaszt keresett. Olyan személyt, aki úgy ahogyan van elfogadja őt. Elmondta, hogy ösztönös rohamai közben védekezésül felhozott emlékeinek híre ment és meghurcolták, szexuális aberrációval vádolták. A kollégium bűnbakja lett.

A társadalomban az egyes, lelkiismereti krízist jelentő helyzetekben a lelkiismeret elhallgatását szolgáló eljárások jutalmazottak, így az egyén — belső és örök

identitásának hiánya miatt — enged a csoportnyomásnak (Kapás–Veres, 1993). Sz. Cs. esetében is ez történt családon belül. Apja tiltó parancsa, sőt anyjának elutasító magatartása e családi bűn további eltitkolására, elfojtására készítette őt. A tabuképződés, az érinthetetlen téma jelensége tipikusan a lelkiismeret hangjának elhallgatását példázó eljárás. Az ilyen eljárással dolgozó ember hajlamos maga is megbélyegezni hátrányos helyzetben lévőket, kisebbségeket, mert nincs lelkében olyan referenciális tartomány, amely alapján testvérének vallhatná a kirekesztetteket, megbélyegzetteket. Ez okozhat ugyan lelkiismereti válságot, de környezetéből bőven hozzájuthat olyan információkhoz, melyek az elfojtást már csupán harsány megjelenésükkel és monotonitásukkal is biztosítják.

Valójában az erkölcsi értékek relativizálódásának, a szituatív morálnak következménye mindaz, ami itt e krízisben megjelent. A közösség, a csoport normákat alkot, s aki ezeket nem fogadja el, deviánsnak minősül. Kirekesztésre alkalmassá válik. Mindez szerves velejárója a társadalom általános anomáliájának. Ha a társadalom nem rendelkezik közös alappal, hogy egy adott magatartást, eszmét, viszonyulást jöként vagy rosszként minősítsen, akkor az egyének döntése esetleges lesz. Emlékezzünk Klaus Mann szavaira: „elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahonnan már csak egy lépés lehetséges: az általános pusztuláshoz vagy az általános meneküléshez. Valamennyiünket felelősség terhel a választásért. Semmiféle semlegesség nem lehetséges a vagy-vagy jegyében!” A lelkiismeret tisztító támpontokat nélkülözve elbizonytalanodik.¹³

A lelkiismeretnek mint adottságnak az egyén és a tudomány részéről történő „elhanyagolása”, az életünket behálózó bűn nyomán társadalmunkban új és újabb tendenciák körvonalazódnak. Ezek közös jellemzője annak a szituációnak a megteremtésére való törekvés, amelyben az „én” (ego) minél határozottabban kerül átélésre, intolerancia azokkal szemben, akik (amik) akadályozhatják „önmaga” határozott megtapasztalásában. Nem nehéz kitalálni, hogy e szituációk többnyire azok, melyek lehetővé teszik az egyén asszertivitásának hangsúlyozását, a hatalom és a tárgyi világ birtoklása felett érzett elégedettséget.

Szépirodalmi értékű megfogalmazásban szól korunk e félelmetes tendenciáiról Fernando Pessoa „Bernardo Soares A kétségek könyve” című művéhez írott előszavában.

„Amikor megszületett az a nemzedék, amelyhez én is tartozom, a világból már kiveszett az aggyal és szívvél is bíró lényeknek kijáró gyámoltás. Az előző nemzedékek romboló munkája odavezetett, hogy a világ, amelybe beleszülettünk, ne adhasson többé biztonságot vallási téren, támaszt erkölcsi téren, nyugalmat politikai téren. Tökéletes metafizikai gyötrelmebe, tökéletes erkölcsi gyötrelmebe, tökéletes politikai nyugtalanságba születünk bele. Az előttünk járó nemzedékek megrészegülve a külsődleges formáktól, az értelem és a tudomány vegytiszta módszereitől, lerombolták a keresztény hit alapjait, mert Bibliakritikájuk, a szövegkritikából kifarjadt mitológiai kritika a zsidóság korábbi hieroglifáját mítoszok, legendák és pusztai irodalom bizonytalan halmazának minősítette, és tudományos kritikája lépésről lépésre kimutatta az evangéliumok kezdetleges ’tudományosságának’ tévedéseit, primitív naivitásait, és ezzel egyidőben a vita szabadsága, ami ország-világ elé tárt minden metafizikai problémát, közprédává tette a vallás kérdéseit, amennyiben közülük volt a metafizikához. Ezek a nemzedékek, megrészegülve egy bizonytalan valamitől, amit ’pozitívizmusnak’ neveztek, bíralták az egész erkölcsöt, izekre szedték az összes életelvet. A tudományos elméletek ezen összecsapásában már csak a semmi bizonyos-

sága maradt meg, s a kín, hogy ez a bizonyosság nem birtokolható. Egy ilyen társadalom, amelynek kulturális alapjait átjárta a fegyelmezetlenség, mindenképpen áldozatul kellett eszen ennek a fegyelmezetlenségnek a politikában. Így történetelt, hogy egy olyan világra eszméltünk, amely áhitotta a társadalmi újításokat, és boldogan kelt föl, hogy kiküzdjön magának egy olyan szabadságot, amelyről azt sem tudta, mit kezdhet vele, kiküzdjön magának egy olyan haladást, amit soha pontosan nem körvonalazott.

De apáink elhibázott kritikai szelleme, ha öröklül is hagyta ránk, hogy ne legyünk keresztények, nem hagyta ránk öröklül az e felett érzett elégedettséget. Ha ránk is hagyta a kételkedést a kikristályosodott erkölcsi alapelvekben, nem hagyta ránk az érdektelenséget az erkölcs és az emberhez méltó életelvek iránt. Ha bizonytalanságban hagyott is a politika kérdéseiben, nem hagyta közömbösnek lelkünket e problémák megoldása iránt. Apáink önelégülten romboltak, mert olyan korban éltek, amelyben a múlt bizonyosságának visszfényei még mindent átjártak. Éppen azt rombolták le, ami erőt adott a társadalomnak, és tették ezt azért, hogy sajnálkozás nélkül rombolhassanak, ne érezzék, miképpen hull szilánkjaira az egész építmény. Mi öröklül kaptuk a rombolást és a következményeket is" (Pessoa, 1989, 8–9.).

C. A LELKIISMERETI VÁLSÁG FELTÁRÁSÁNAK MÓDJA

Az élettörténeti elemzés teszi világossá, hogy nem a külső feltételekben, a testi és lelki adottságokban vagy ezek megváltozásában kell a krízis okát keresnünk, hanem *bűntudatunkhoz való viszonyunkban*. Abban, hogy mit jelent az egyes egyénnek vagy társadalomnak, ha a lelkiismerete bizonyos tettek, vagy tettek elmulasztása által megterhelte.

N. P. esete (folytatás): A krízis feltárása után a férfi egyre fogékonyabbá vált a Biblia üzenete iránt. A gyermekkel folytatott játéktérapiás foglalkozásokat kiegészítettük az apa támogató gondozásával. Ez a folyamat lassan jutott el odáig, hogy feltárultak személyiségének mélyebb rétegei, s azok között is perfekcionizmusának alapjai, a szigorú katolikus nevelés maradványai, erősen elnyomó, elfojtó lelkiismeret funkciói. A feltárás után vált a férfi számára egyre világosabbá, párhuzamosan azzal ahogyan a Biblia olvasása életvitelének részévé vált, az, hogy valójában krízisét nem maga a baleset okozta, hanem élete, az, ahogyan addig élt. Egyre világosabbá vált a számára, hogy azok az értékek és életelvek, amelyekkel igyekezett saját életét és családi fészket felépíteni, hadat üzenve az apjának, lényegében semmiben sem különböznek azétól s semmivel sem békésebbek. Erre a felismerésre a Biblia tanulmányozása alapján jutott. Világossá vált a számára, hogy Isten nem engedhette őt tovább az úton addig, amíg régi életének értékei, szívének gondolatai irányították életét. Ez a férfi hamarosan eljutott a személyes döntésig és élete urának, személyes megváltójának fogadta el Jézus Krisztust. Ezzel olyan alapot kapott személyisége az újrakezdéshez, ami nélkül a krízis megoldatlan maradt volna. Ez a férfi valódi, a hamvasi értelemben felfogott egzisztenciális krízisbe került és átélt mindazt, amit Joni, vagy B. L. írő átélt, és újjászületett. Alig egy évvel később saját autóját vezetve jött el megbeszélte találkozóra, bizonyoságaképpen annak, hogy eltűnt a beteges bűntudat és a félelem az életéből.

Bekövetkezhet a pillanat, amikor a személy már nem képes a terhet tovább viselni és leleplezi önmagát. A transzcendens valóságban élő ember számára ez a bűnvallás rítusa. Akinek vall, az az Isten, akivel összefüggésben saját lelkiismeretét mint annak emanációját megéli. Ebben az esetben az *azonosságtudat* teológiai értelmet is magában rejt, hiszen a részesedés elve alapján az ember, mivel részesedik az isteni tulajdonságokból (örökös), bizonyos mértékben azonos vele. Természetesen csak olyan mértékben, mint amilyen mértékű azonososság vállalására morális döntéseiben elhatározta magát.

Mint fentebb is jeleztük, a lehetséges „megoldások” (a bűn, a lelkiismereti konfliktus elhárításának) egyike a betegségtudat kialakítása és elfogadása, annak előnyeivel és hátrányaival. Ez esetben a megvallás, a krízis prezentációja a személyes lét elégtelenségének képzetét kívánja intézményes keretek között „hitelesíttetni” (kulturális körünkben a betegség ténye felmentést jelent bizonyos tettek következménye alól, akár a fizikai, szellemi, morális helytállás kötelezettsége alól is). A beteg-szerep koncepciója magában hordozza a sikertelenség következménye alóli felmentést, de egyben visszavetítve indokol is, mondván, az egyed befolyásán kívüli okok miatt alakultak így a dolgok (a beteggé válást okozhatták szélsőséges lelki megterhelések, vagy a genetikum alkati az alapja a beteggé válásnak). Jóléti társadalmakban nem csupán a bűntudat eliminálása történik a betegségkarrierben, hanem egyenesen javakkal történő kompenzációban is részesül az egyén (nyugdíj, különböző szintű betegellátások).

Sz. Cs. esete (folytatás): Már az első alkalommal mód nyílt arra, hogy feltárjuk és megbeszéljük, hogy az apa szexuális zaklatásával kapcsolatban sok helytelen cselekedete volt neki is. Elsősorban az, hogy gyűlöletet őrzött és táplált apja iránt addig a napig, ahelyett, hogy megpróbált volna megbocsátani; aztán az, hogy titkolta és nem keresett lelki segítséget. Az, hogy lelkét mennyire ez a feltáráhatatlan, megvallhatatlan esemény tartotta fogva, akkor vált világossá, amikor már valami más, társadalmilag is elítélhető cselekedete önmaga számára is nyilvánvalóvá tette saját bűnös természetét. Ez vezette őt kényszerű, megmagyarázhatatlan lopásokra. Elmondása szerint ezekben a helyzetekben átélt a bűn csábítását és azt az erőtlenségét is, hogy nem tud ellenállni. Az esemény leleplezte rejtőzködő, hazugságra, képmutatásra, disszimulációra hajló személyiségét, azt, hogy — bizonyos szempontból — az áldozat sem különb az apjánál. Hiszen minden élethelyzetben el kellett lepleznie szívét mélyén rejtvegetett sérelmét, gyűlöletét, nem lehetett sohasem felhőtlenül boldog és őszinte. Ebben a megbeszélésében a kislány egészen feltárult, megnyílt és valóban mindent elmondott. Bűnt vallott, belátva azt, hogy miben vétkezett. Amikor ezt megbeszélte, oly annyira nyitottá vált az evangélium megismerésére, hogy már az első alkalommal a házasságtöréssel bíróság elő hurcolt asszony esetén keresztül sikerült meglátnia, mi az ő bűne, s mi az amit tennie kell. (János evangéliumából különösen két vers szólt neki: „aki büntelen köztitelek az vesse rá az első követ.” „Hol vannak a vádlóid, senki sem ítél el téged? Én sem ítélek el téged, menj el, és mostantól többé ne vétkezz!”) Egy héttel későbbi találkozásunkkor szinte ki volt cserélve. Elmondta, hogy hazament és bátorsága volt elmondani mindent a szüleinek. Az apja bocsánatot kért tőle, ő is a benne élő harag miatt. Mindezt Jézus megbocsátó szeretete indította el benne. Természetesen az akut identitás-krízis, amibe beletartozott, hogy nem tudja elvégezni a szakiskolát, nem engedik a pályára, zaklatják a megismert tények miatt, stb. egy ideig még fenn maradt. Konfúziót okozott benne, amiben valóban a Biblia volt egyedüli menedéke és segítsége a rendszeres lelki gondozói beszélgetések mellett. Később leértécsült és szakmájában helyezkedett el.

Az eset jól szemlélteti a lelkiismereti működés megzavarodását, a rendszeres karbantartás hiánya miatt kialakuló traumatizációs hajlam megjelenését, a nyilvánvaló bűnbe esés kényszerét, s azt, hogy ebből a kritikus krízis állapotból a lelkiismeret megtisztulását segítő kapcsolat, Isten ígéjének megismerése vezetheti ki az erkölcsileg is elesett embert.

Lelki gondozói praxisunkból még számos eset villan fel a bűnvallásnak lelkiismeret-terhermentesítő és a gyógyulást megindító szerepéről. Például annak a fiatal-asszonynak az esete aki, amikor először meri más előtt megfogalmazni, hogy születe őta szinte állandóan síró gyermekét már legszívesebben megölné, akkor éli át a

bűnbocsánat kegyelmét. Felismeri, hogy ez a gondolat is bűn, de átéli, hogy van valaki (Jézus), aki ezt képes neki megbocsátani. Megindul benne a tisztulás és a lelki gyógyulás folyamata.¹⁴

Ezt azért fontos említeni, mert a lelkiismeret karbantartása kulcsfontosságú kérdés az identitás szerveződése, krízisének megoldása szempontjából. Az autonóm ember abban a hitben él, hogy önmaga képes önmaga autoritása lenni, vagyis önmaga képes karbantartani lelkiismeretét. Az autonóm erkölcsiség feltételezi, hogy maga az egyén válik önmaga mércéjévé.

Az élettörténetekben láthatjuk azt, hogy a kritikus életeseményben mintegy sűrűsödnek a lelkiismeret terhei. Az élet addigi medrében folytathatatlanná válik. (Cs. esetében a lopás az a tünet és a kialakult kritikus helyzet, ami fókuszálja az addigi életeseményeket; Joninál a baleset; N. P.-nél a halálos gázolás; az írónál a bombatámadás, stb.) A politikai és gazdasági élet egyre több olyan eseményt, társadalmi változást produkál, amelyhez mint konvencionális magyarázó jelenséghez kötni lehet a krízist, mint annak előidézőjéhez. Ezáltal a valódi szembenézés esélye csökken, a szekularizáló tendencia hamarabb elérhető megoldásokat teremt bárki számára. A társadalmi változás így olyan szerepet kezd betölteni, mint a pszichoanalízisben az Ödipusz-helyzet (Kapás-Veres, 1993a). A büntudati szorongásnak egy életesemény indokot és formát adva, a későbbiekben traumatikus gócként fennmaradva beépül az élettörténetbe, önálló magyarázó értéket vindikál magának (ilyenné vált Cs. esetében a kollégiumi lopás, de ilyen volt Sz. életében az iskolából való kimaradás és ennek eltágadása szülei elől).

A fentiekből következik a kutatás és lelki gondozás feladata. Feltárni az életeseményekben a traumatikusnak tűnő góccokat, tudatosítani azt, hogy itt valójában a felhalmozott büntudat, a lelkiismeret terhelődése az alapprobléma. Szükséges megérteni azt is, hogy a krízist közvetlenül megelőző események, annak ellenére, hogy az idői egybeesés valóban megállapítható, nem oki kapcsolatban vannak az összeomlással. Így tereljük a figyelmet a korábbi életviteli anomáliák felé. Ha szükséges, akkor tisztázzuk, melyek a lelkiismereti jelzések ellenében végrehajtott cselekedetek. Fontosnak tartjuk itt egy megjegyzés erejéig arra utalni, hogy az ilyen értelemben vett lelki gondozás gyakorlója részéről saját büntudatának szigorú ellenőrzése szükséges Istennel élő kapcsolatában.

A krízis a maga valóságában azért állhat elő, mert az egyénnek nincsenek eszközei a büntudati feszültségek kezelésére, csökkentésére. A feszültség kezelésének társadalmi méretű (politikai) módja a társadalmi változás, a politikai fordulat, amely elleplezi a valódi bajt, a lelkiismereti válságot. A politikai propaganda képes elhitetni a tömegkommunikáció csatornáin, és a meggyőzés hatékony eszközeit felhasználva, hogy tisztában van a bajok okával, természetével, hogy kompetens körök rendelkeznek a megoldáshoz szükséges koncepciókkal. A tömegek meggyőzésének permanens gyakorlata már önmagában is figyelemelterelő lehet, de mint korábban említettük, ez a politikai manőver szándékában találkozik az egyén azon törekvésével, hogy a kényelmetlen belső feltárás helyett a külső reformok, a „menedzsment” szintjén találjon valami változtatnivalót a dolgok menetén. Természetesen a változtatások nem

hozzák, nem is hozhatják meg a várt eredményeket, ezért könnyen keletkezik az a hamis látszat, *mintha a szekvenciában a következő bukásnak a megelőző politikai döntés, elhibázott végrehajtói gyakorlat stb. lenne az oka*. Úgy tűnik az egyén számára, minthogyha ezek a politikai események okoznák a bajt, holott előbb került a lelkiismeretével bajba. A vázolt *post hoc ergo propter hoc* típusú gondolkodást fel kellene váltani a rendszeres lelkiismeretvizsgálattal, a bűnvallás képtelenség áttörésével, ugyanis amíg ez nem történik meg, addig az anomáliára utaló társadalmi jelenségek széleskörű eszkalációja várható. Ennek az eszkalációnak a tanúi vagyunk jelenleg. Sokféle olyan statisztikai adat ismeretes, amely a neurotikus, alkoholista és elmebetegségben szenvedők számát próbálja megbecsülni. Meggyőződésünk, hogy a krízis következménye a neurotikus körképek kialakulása, a krízis elhúzódásának tünete az alkoholizmus, és a krízis tragikus megoldási kísérlete az öngyilkosság. Kor- és nemzeti problémáról van szó. Talán ezért sem véletlen, hogy egyes politikai körökben a nemzeti identitás kérdése egyenesen létkérdés hazánkban, annak helyreállításától remélik egyesek az anomáliák megszűnését. Szerintünk másról van szó. Álljon itt erről csak a probléma érzékeltetése céljából Fülep Lajosnak a század huszas éveinek végén, sajátos nézőpontból, a baranyai falvak egykéző társadalmáért (nyugodtan mondhatjuk, erkölcsi és fizikai agóniájáért) aggódó lelkész-írónak gondolatai a nemzeti identitás kérdéséhez kapcsolódóan.

„Maga az egyke és sorban mindaz, amit okának véltünk, voltaképpen tünet. Az igazi ok mélyebben van, és nagyobb átfogójú, mint akármelyik az említett okok közül. Ez nem lehet másképp. Mikor olyan bajról van szó, mely az egész szervezetet át meg átjárja, s magát az életakaratot öli meg, akkor a szervezet egész belső rendjében kell valami veszedelmes megbomlásnak jelen lennie. A tudatos emberi élet — akár az egyéné, akár a közösségé — első és alaptörvénye az, hogy a maga egészében és minden ízében erkölcsi. E törvény alól kivétel nincsen. Az egyke és amit okainak véltünk, erkölcsi jelenség, az egyén vagy a közösség egész erkölcsi világrendjének megnyilvánulása, mely annak az egész erkölcsi rendnek megbomlását, tövestől felfordulását árulja el. Az erkölcsi világrend értékének rendje — gyökeres, mélyreható változás csak ott van, ahol értékek rendje változik meg. A pusztuló, egykés magyarságban az történt. Az értékeknek az a rendje, mely fenntartotta, ezer veszedelemmel szemben megővta, sőt növekedését biztosította, fölbillent, megbomlott.

Megváltozott benne a család, a munka, a szellemi javak, a nemzeti hivatottság értékelése az anyagi javak és hedonisztikus javak értékével kapcsolatban. A kényelem, a jólét, gondoktól mentes élet, fényűzés foglalták el a legfőbb javak helyét, s új világot teremtettek a régi helyén, melyben most már minden a legridegebb, elvakult önzést szolgálja egész az öngyilkosságig és nemzet-irtásig.” (...)

„Igen, de az élet nem a fizika világa. Az életben nem lehet semmi sem tünet vagy okozat úgy, hogy maga is okká ne váljék. S így is van. A belső bomlás eredményeként létrejött tünetek maguk is mint okok működnek tovább. Mikor egyszer a gazdasági rendszer felfordult, a családi szentély összetört, a vallás kihalt, az egykés önző életideál kialakult — akkor az eredetileg tüneti jelenségek mint szörnyű romboló, pusztító erők végzik irtó munkájukat, amíg csak van mit elpusztítani.” (...) „Az egykés világ külön erkölcsi világ, külön világrend. Olyan, amelyben minden az erkölcsi pusztulást szolgálja. Alapja az önzés, hitelenség, minden szent dolognak, eszménynek, szándéknak megcsúfolása, a kényelemben, fényűzésben, gondtalanságban élni akarás, nem törődés semmi egyébbel e világon, vagy egyenesen üldözése a másfajta, a szellemi és erkölcsi fejlődést szolgáló törekvésnek. Az egykés világ közömbös a közöngyek, a nemzet, általában a magyarság, közömbös az egyház, a lelki művelődés, közömbös a drága hagyományokban

gazdag múlt és a megsemmisüléssel fenyegető jövő iránt. De minden valaha ismert intoleranciát meghaladón türelmetlen a lelkiismeret és az erkölcsi betegséghez és pusztításhoz. A bibliai belpoklosnak volt vágya meggyógyulni, és hozzá hite — ezek nem akarnak meggyógyulni, hallani sem akarnak róla, az orvosságot a falhoz vágják, s aki meg akarná gyógyítani őket — akár maga a megváltó —, gyűlölik, üldözik, szétmarcangolják.” (Fülep, 1976)

Most is időszerűek Fülep Lajos szavai, hiszen az egykézű paraszt csakúgy, mint korunk társadalmá olyan diszkurzív univerzumot hozott létre, melynek jelentéstartománya a partikularitás érvényesítésére alapozott. Korunk embere (Fülep parasztjával együtt) olyan társadalmi-gazdasági mozgásformák iránti érzékenységet fejlesztett ki magában, ami alapján és társadalmi „lényeglátása” alapján természetes indokok adódnak számára individuális érdek-érvényesítő magatartását tekintve. Ez a diszkurzív univerzum sikeres üzletemberként, meggazdagodással, jól működő felhalmozó tevékenységgel jellemezhető egyéni életútként definiálja az univerzumba vonható jelenségeket. Lassan természetessé válik, hogy a társadalmi elismerés is kijár az érdekérvényesítő magatartás számára, de a távolságtartó tisztelettel vegyes félelem, az erősebbnek kijáró alázat is. Az univerzum öntörvényűségét abban fedezhetjük fel, hogy a folyamat végkifejletében még a gátlástalanság és az evidensen amorális cselekmény is úgy mond „megdicsőülhet”, nemcsak hogy követendővé válik, hanem valódi értéként kezdjük kezelni.

D. A LEKIISSMERETI VÁLSÁG — IDENTITÁSVÁLSÁG

A lelkiismeret válsága abban áll, hogy túlzottan sok az egyén életében az olyan cselekedet, amely emberileg is negatív és káros hatású. Békétlenséget, gyűlöletet, haragot és agressziót szül és termel újra. A negatív érzelmek térhódítása, konfliktusos interperszonális viszonyok az egyénlélektan szintjén az *ego-splitting* mechanizmusával magyarázhatók a fairbairni rendszerben. Ennek lényege, hogy a környezet negatív, elutasító figurái és tárgyai intrapszichés bevetítés útján a személyiség energiáit felhasználva tudattalanul fogják a rossz morális döntéseket elősegíteni, az egyén által válságosként megélt interperszonális kapcsolatokat generálni. Az egyén halmozottan fog lelkiismerete ellen cselekedni. A brit pszichoanalízis tárgykapcsolati áramlatának képviselője, a teológus és pszichiáter, *Fairbairn* (1952) kifejezését használva a belső szabotőr teljesen aláássa a személyiséget, az élet tovább folytathatatlaná válik. Létrejön a kiborulás, az összeomlás. A lelkiismeret válsága akkor válik nyilvánvalóvá, ha már nem leplezhető az, hogy a külső magatartás és a belső lelki tartalom között a távolság egyre inkább áthidalhatatlan.

Hagyományosan azt a tevékenységet, amely a személyiség etikai életét volt hivatott rendszeresen ápolni, lelki gondozásnak nevezték. A vallásos élet erre jogosult szakemberei végezték a lelkiismeret élesztését a bűnre történő rámutatást. A szekularizáció következtében gazdátlaná vált az emberi életnek ez a tereuma, hiszen a pszichológus nem foglalkozik etikai problémákkal. Ha krízisben levő páciens keresi fel, nem fog az életvitel egészére nézve, a személyiség alapértékeit meghatározó kérdésekben tanácsot adni, az akut pszichés állapot rendezésére szorítkozik tevékenysége.

II. Az identitás

1. A hagyományos identitásmodellek külső és belső lelki, alkati vonásokra épülő felfogása nem képes kezelni a lelkiismereti problémák vonatkozásait. A jellem vonásai az eddigi elméletek fényében vagy konstitúciós eredetűek, vagy tanult beállítódások, esetleg temperamentumra visszavezethető tulajdonságok. Am nem tudunk olyan elmélet létezéséről, amely a személyiség összetevőit annak alapján vizsgálta volna, hogy miként viszonyulnak Istenhez, az ő transzcendens valóságához.

2. Freud pszichoanalízise jóvoltából a kultúra cenzor-szerepe hangot kapott az identitásmodellek szociális összetevőkre épülő modelljeiben, itt azonban a lelkiismeret kívülről alakított funkciójáról van szó. A felettes én a társadalom terméke, amely úgy változtatható, ahogyan azt a társadalmi érdekek kívánják, az egyén ezen érdekeknek alávetett.

3. Az identitásmodellek között minőségileg új lenne az, amely a lelkiismereti működésre helyezi a hangsúlyt. Tudomásunk szerint léteznek szerzők (Habermas, Taylor), akik ezzel foglalkoznak. Modelljeik azonban nem alkalmasak a kérdés teljes kifejtésére és vizsgálatára, hiszen ahhoz meg kellene határozniuk Istennek és az ember lelkiismeretének a kapcsolatát. A kérdés bibliai lélektani kidolgozása számol az emberi lélek örök létezésével. Eszerint az identitás arra alapozódna, hogy az embernek Istenhez való viszonyában található meg a személyiség állandóságának kulcsa. A végső válasz a következő kérdésre adható felelet — kicsoda az Isten és kicsoda az ember?

A társadalmi mozgások miatt állandóan fluktuáló, újradefiniálható énhatárok között élünk, a pszichológia sem érez kompetenciát masszív etikai megállapítások megteremtéséhez. Sőt, nyilvánvalóan azt a szerepet vállalja, hogy a társadalmi mozgások nyomán az identitás-átrendeződéskor megélt diszkomfortot úgy próbálja „racionalizálni”, hogy az egyén számára ez a legkönnyebben átvészeltető legyen és egyenesen tilos a terapeutának a személyiség alapértékeit megkérdőjelezni ilyen szituációban. A társadalom által fizetett fehér köpenyes pszichológus igyekszik a társadalom számára ismét munkaképessé tenni a válságban levőt.¹⁵ Freud meghatározása szerint a pszichés egészség kritériuma a munkaképesség és az élet nyújtotta örömek élvezetének képessége.

Az alábbiakban megkísérelünk egy, a fenti követelményeknek megfelelő definíciót adni az identitás fogalmáról és néhány magyarázó gondolatban kifejtenünk koncepciókat.

Az identitás az a lelki konstruktum, ami alapján a személy viszonylagos állandósággal viszonyíthatja önmagát önmagához és társas világának elemeihez s ezen viszonyítás alapján az állandóság és a folytonosság, az egység az önmagával való azonosság élményét élheti át. Ez a viszonyítás testi és lelki, valamint szociális elemekre egyaránt vonatkozik.

Lelki, mert elemei a testi és a szociális mivolt személyes jelentéséből (társas összehasonlítás) állanak elő. Kontextuális, mivel e jelentés mindig egy diszkurzív univer-

zumban (az életvilágban) töltene be szerepet (pl. én magyar, vagy én beteg vagyok stb). Konstruktum, mert egy belső értékhierarchia mentén szerveződik az identitástudat egésze. Ez a hierarchia az én attribútumai között létesül, legfelül és legbelül maga az intaktság tudata: az *éntudat* áll, ami az egyes identitáselemekben artikulálódik. Ha nincs artikuláció — elvész az éntudat is, mert nincs összehasonlítás sem. Az én és a másik helyzeteiben szerveződik meg ez az intaktsági élmény. Az éntudat: a *vagyok, létezem* tudata. Hogy miként? — ez e tudatnak az artikulációja. Saját módon, az éntudat a megformálódáson (pl. testséma) keresztül alakul ki, de szubsztancializálódik azáltal, hogy a formálódás elemei fölé nő, noha létét az artikulációnak (pl. a beszéd megtanulása) köszönheti. Önmagában kezd létezni az én, mintha az artikuláció (hogy miként és miben éli át önmagát az én) nélkül is létezhetne. Ezért lehetséges, hogy az artikuláció elemei állandóan cserélődnek, de az én megőrzi folytonosságát. Vannak identitáselemek, melyek tartósak és folytonosak. Ezek adják a személyiség tartós identitásvázát például: nem, életkor, etnikai, vallási csoporttagság.

Az eddigi pszichológiai elméletek, melyek a személyiségre vonatkoztak, s ezen belül az identitás problémát felvetették és megoldást kínáltak sok hasznos mondánivalójuk mellett egyetlen közös vonásuk miatt elmaraszthatók. Nem látták meg az ember morális, illetve vallásos természetében az identitás kérdésének a megoldását. Kívételnek számít e tekintetben V. Frankl (1980) munkássága. Ő az életértelem-keresés kérdését kapcsolta egybe az ember vallásos természetének tényével, s ilyen értelemben elgondolása identitáskonceptió is egyben. Ő azonban az emberi életben a moralitásnak korántsem szánta azt a központi szerepet, amit indokoltnak tartunk.

Tudomásunk szerint az analitikusan orientált személyiségpszichológián belül Fairbairn (1952) tette az első lépést ebbe az irányba. Lépése a leibnizi-helmholtzi természet tudományos emberképből kiinduló pszichológiával szembeni *új emberkép* használatát tette szükségessé a pszichológiai elméletképzésben. Olyan emberképét, amely számot vet az ember morális döntési lehetőségével, mint a személyiség egyediségének kulcsával, a kategorikus imperatívuszak való megfelelés vagy azzal való szembehelyezkedés lehetőségével. E körülmény számbavétele egyben annak elismerését jelenti, hogy az ember nem játékszere ösztöntörékvéseinek, de társadalmi feltételeinek sem, hanem minden helyzetben *morális döntésre* képes és kész lény, akinek ilyen formán minden döntéséért személyes felelősséget kell vállalnia. Fairbairn nem dolgozta ki, — noha „*jó tárgy*” fogalma implikálja e morális felelősségvállalás megtanulásának szeretet teli közegét — de rendszeréből kikövetkeztethető, hogy ez a felelősségvállalás nem csupán az emberi kapcsolatok, a társadalom szintjén érvényes követelmény, hanem az általa harmadik lét síknak posztulált szellemi síkon, Isten előtt is, — az ember ontológiai státusára gondolva — elsősorban ő előtte az. Isten az embert saját képmására teremtetten, állítja a Biblia, ennek a feladatnak a betöltése nélkülözhetetlenné teszi az Isten nyilvánossága előtti életet, döntéseiért való felelősségvállalás és az isteni igazságszolgáltatás tudomásul vételét. Fairbairn a *saját jogon való lét* fogalmában ezt a mindenki számára emberi adottságként létező sajátosságot emeli ki, mint a személyiség központi tényezőjét, amelyben a személy önmagát alkotja és fejezi ki, azt hogy ő kicsoda, hogyan számol Istennel, mint végső instan-

ciával. Fairbairn a patológiák gyökerét is eme adottság elkorcsosulásában, a morális deficitben ragadja meg, aminek a betegség már csak következménye, artikulációja. Az alapvető patológia, az elidegenedés Istentől, a kategorikus imperatívuszától, azaz a „keskeny út” elhagyása. Ennek következménye a szeretet energiáinak kimerülése, a „rossz tárgyak” eluralkodása a személyiségen, a szellemi lét megsemmisülése.

Fairbairn elmélete fontos hozzájárulást kínál a számunkra, midőn az identitástudatról olyan megközelítésben kívánunk gondolkodni, amely számot vet az embernek morális döntési lehetőségével, a saját jogon való lét (szabadság- szükséglet) lehetőségével. A Biblia szerint az ember Istentől ezt a jogot kapta, midőn a paradicsomban rábízta a földet, hogy dönthesse a jó és a rossz között. S az ember a rosszat, azaz az Istentől független létet választotta. Ezzel megszakadt a közvetlen kapcsolata Istennel. A bűn következménye a halál lett, nemcsak fizikai, hanem szellemi értelemben is. A szellemi halál viszont az embernek azt a lehetőséget akadályozta meg, hogy Istennel kapcsolatba kerülhessen. Jézusnak azért kellett eljönnie és meghalnia, hogy a bűneinkért elszenvedje a büntetést és helyreállítsa az ember és Isten között megszakadt kapcsolatot az ő személyén keresztül. Mint ember meghalt a kereszten értünk, de mint újjászületett ember s mint Isten fia feltámadott, azért, hogy („aki hisz őbenne az el ne vesszen, hanem örök életet nyerjen”), vagyis, hogy megnyíljon a számára az Istennel összekötő szellemi létezés útja, ahol Istennel közösségben élhet. A hitre jutott embernek az a sajátossága, hogy egyszerre éli, mint testi ember a világi életét, s egyszerre van közösségben Istennel. Számára a morális döntései háttérében mindig Isten áll, akinek fiát követve, tőle tanulva az igén keresztül igyekszik eligazodni az élet kérdéseiben. Ez olyan magas szintű identifikációs, illetve interiorizációs helyzet, amelynek élő személy (a hite által megragadott Jézus) az irányítója. Nem elvek és dogmák rendszerének, törvényeknek a betartása jellemzi az így megfogant gondolkodásmódot, hanem előre ki nem számítható, Isten ígéreteire alapuló szellemi vezetés. A vezetés és a tanítás tartalmai az eseményekben, Istennel való személyes beszélgetésben (ima) születnek, kontrolljuk pedig a cselekedetek, melyeket a társadalmi környezet jónak vagy gonosznak ítél. Ha növekedik a szeretet, akkor jó, s ez Isten útja. A „keskeny úton” való járás feltételezi a bűnnel való állandó harcot, ami bűn konkrét tartalmait Isten mutatja meg a vele való élő kapcsolatban.

Nos, ha számot vetünk az emberi létezés eme lehetőségével akkor a pszichológia számára az a kérdés merül fel, hogy az emberről úgy gondolkodik, mint akinek lelki működése, személyiségének titka megérthető s magatartása ilyenformán befolyásolható eme sajátosságainak figyelmen kívül hagyásával, netán zárójelbetételével; vagy úgy, hogy azt egyenesen nélkülözhetetlen folytatásnak, az emberi teljesség részének tekinti. Ez utóbbi esetben is tehető az, hogy a tudomány számára nehezen vizsgálható kérdésekről lévén szó, nem veszi bele rendszerébe az élet eme aspektusát, s tudományával kapcsolatban nem is támaszt olyan elvárást, ami alapján az bármiféle befolyást jelenthetne az emberi viselkedés modifikálására. Ez lehetséges, de sohasem kivitelezhető álláspont.

A másik lehetőség, hogy olyan emberképből indulunk ki az identitás kérdésének megértésekor, amely számol az ember tudományos megismerésének nehézségeivel, s azzal, hogy az ember lényege, éppen eme morális döntési lehetősége — nem köze-

lítható meg tudományosan. Az hogy kicsoda az ember, az önmagáról megállapíthatja, de hogy Isten szerint kicsoda, azt az ember önmagából soha sem fogja tudni megmagyarázni. Az ember nem képes önmagának olyan valóságos tükröt nyújtani, amely ontológiai státusára nézve is kielégítő és örök magyarázatot adna. Ezért szerintünk az a helyes, ha mindenképpen számolunk azzal, hogy az emberiség nagy hányada számára van Isten, de még inkább hitkérdés, ami olyan pszichológiai identitásfelfogást tesz szükségessé, amelyben ennek meg van a szerepe. Az emberi létezés eme harmadik szintjén dől el, hogy az ember élete értelmét miben (a szellemi vagy a lelki-testi létben) találja meg, s ez a kérdés az, ami az identitás kulcskérdése.

Az identitás kérdésének eme harmadik szinten való megfogalmazása egyben azt jelenti, hogy az emberről, mint szellemi lényről gondolkodunk, s hogy eme adottságában rejlik annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mi és mi végre van az ember. Ha a pszichológiai elmélet nem vesz tudomást a természettudományos módszerekkel nem kutatható szellemi létezés síkjáról, akkor az identitáskérdés lényegéről nem tud mondani semmit sem. Olyan identitásfelfogással dolgozik, amelynek alapja nem szilárd, és nem a valóság teljessége, hanem csupán a látható világ megnyilvánulása (az anyagi létezés síkja). A hit számára az ilyen identitás nem nyújt fogódzót. Elomlik, olyan mint a fű. Elszárad.

III. A lelki béke forrása

A lelkiismereti funkcióknak az identitásproblémához kapcsolása nyitja meg az utat az általunk örök értékeknek nevezett morális jellegű értékek szerepének tisztázása felé. Ha valóban az ember sajátja a rosszra való hajlam, a gonosz cselekedetek végrehajtásának állandó veszélye és lehetősége, akkor a jó lehetősége is reális esély. Más szavakkal, a lelkiismeret elleni cselekvés a lelki egyensúly megbomlását hozza — ez olyan antropológiai faktum, amely minden civilizációban és kultúrában fellelhető (Veres-Kapás, 1993b). Feltételezhető, hogy vannak olyan magatartások és cselekvési variációk is, amelyek szintén minden népcsoportban, társadalomban megtalálhatók — szeretet, biztonság, béke, nyugalom, irgalom... stb. Ezek örök értékeknek tekinthetők, és az egész emberiség történetében fellelhető lelkiismeret működéséhez köthetők. A lelkiismeret jó funkciójához kapcsolható lelkiállapotok képezik azt az örök alapot, amely ott rejlik az emberiség kultúrája mélyén. Az általunk öröknek nevezett értékek pedig a Biblia tanúsága szerint Isten jellemzői.

* * *

E tanulmány megírásához hozzájárult az OTKA T007085 sz. támogatása is („Az 1940-es évek végi magyarországi protestáns ébredési mozgalom társadalomlélektani kontextusa”).

Jegyzetek

1 D. Bertaux és munkatársai (Bertaux et al. 1981) reprezentatív munkájukban a szociológia szemszögéből folytatva vizsgálják ezt a kérdést W. I. Thomas és F. Znaniecki munkáinak szemléleti irányát egyre inkább kitágítva a különböző pszichés változók felé.

2 Az esettanulmányok abból a bibliai alapon végzett lelki gondozói tevékenységből származnak, melyet a szerzők egyike egy vidéki városban és Budapesten megismert emberekkel folytatott. A több száz főre tehető eset közül az itt bemutatásra kerülőket nemcsak azért választottuk ki, mert a legjobban példázák a mondanivalónkat, hanem, mert a legemlékezetesebbeknek találtuk őket. Természetesen megváltoztatott családi és keresztnévvel szerepelnek a személyek. Noha sztereotizált adatgyűjtés, kérdőíves vagy teszt vizsgálat ezekkel a páciensekkel csak elvétel, vagy nem történt a lelki gondozói beszélgetések természete miatt, ami statisztikai, vagy kvalitatív összehasonlításra adna módot, mégis történeteik adják azt az empirikus bázist, amelyek alapján elemzésünk készült, s amelyek annak valóságtartalmát megadják.

3 Filozófiai értelemben ez lenne a hit, az isteni paradoxon elviselésének egyetlen lehetséges módja. (Anzenbacher, A. 1993., különös tekintettel a 32. 155, 156, 254, 386, 394. oldalakra.)

4 Más kérdés persze, hogy ekkor talán a dolog lényege vesz el, miközben megnyugtatóan megmagyaráztuk az események felszíni összefüggéseit.

5 A relevancia természetesen jellemezhető egy intenzitás-skálán, és noha teoretikusan az egész életünk krízisnek tekinthető, konvencionálisan csak azokat az élettörténetbeli fordulópontokat nevezzük krízisnek, melyekhez kapcsolódó relevancia e képzeletbeli skálán igen magas intenzitást mutat. (Juhász-Pető 1983, 500. oldaltól.)

6 A bibliai Jób, miután elveszítette mind a tíz gyermekét, elveszítette vagyona nagy részét, majd testi egészségét, elhagyja felesége is. Reménytelen helyzetében egyedül Istenben bíz. Talán a világirodalomban sincs ehhez mérhető krízis megírva. Jób minden emberi kategória szerint elveszett, bűnös, reménytelen emberré lett. Minden, ami alapján önmagát tarthatta valaminek, ami alapján önmagát nevezte és becsülhette — elveszett. Szükségképpen kellene következnie ebből annak, hogy hitét is elveszti. Ám nem így történik.

7 Ez az interjú olyan tanúságtévők visszaemlékezései közül való, melyeket a 40-es évek végi protestáns ébredési mozgalom résztvevőivel készítettünk. Az 1991-ben az MTA Pszichológiai Intézete társadalomlélektani csoportjának közös OTKA kutatásának keretében elkezdett, majd 1993-ban szintén az OTKA támogatásával kiszélesedő kutatás azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a társadalomlélektani kontextus feltárása mellett megvizsgálja a személyes és csoportidentitások alakulását e mozgalom még élő tanúinak élettörténeti beszámolóinak alapján. Tisztázza azt az elméleti kérdést, hogy vajon az egyházak megújulásának a személyes hitélet megújulása mennyiben nélkülözhetetlen feltétele? S lehet-e ez a megújulás emberi elhatározás, szándék kérdése? (A kutatásban Ladányi Sándor teológiai professzor, Kapás István és Martinidesz László vesz részt.)

8 O. Schande (1994, 11., 15.) idézi J. Adamsot: „tragikus az, hogy azokban az esetekben, amikor a világ betegségről beszél, Isten nagyon gyakran bűnről szól. Például a Biblia sohasem nevezi világunkat »beteg világnak«; pedig úgy látszik, a modern embernek ez a kedvenc kifejezése. Állandóan halljuk: ez a világ beteg, a társadalom beteg, családjaink betegek.” A Biblia azonban nem betegségről beszél, hanem bűnről. „... Aki pedig a bűnt betegségnek nevezi, az megfosztja a bűnt a gyógyulás lehetőségétől. Ezt a szenvedést nem lehet tablettákkal és injekciókkal megszüntetni. A keresztyén emberek azzal tesszük a legnagyobb szívességet, ha a bűnt bűnnek nevezzük, éppúgy, mint amikor az orvos őszintén megmondja a betegnek, hogy műtétnek kell alávetnie magát.” ... „a bűn bocsánatot nyerhet” (János első levele 1,9).

9 A lelkiismeret empirikus pszichológiai vizsgálatának korlátairól lásd: Nyíri Tamás: *Mélylélektan és*

ateizmus c. művét, különös tekintettel a 163. és következő oldalakat! Nyíri kiemeli, hogy ismeretelméleti buktatója a kérdésnek a tény, miszerint a pszichológia a jelenségeket egymásra próbálja meg visszavezetni, így nem tud végső entitáshoz jutni. (Nyíri, 1993). Ilyenfajta kutatásra tettek kísérletet jelen dolgozat szerzői serdülő kori identitáskriszisen élő fiatalok körében végzett kérdőíves felmérésükkel. Erről lásd Veres-Kapás 1994a.

10 A medikalizált létérzés problémájával foglalkoznak a tanulmány szerzői a következő munkájukban: Kapás-Veres 1992. Itt lényeges megállapítani, hogy a neurozís koncepciója a *labeling* (címkézés) mechanizmus útján attól az egyediségtől fosztja meg az egyént (a „beteget”), amely szükséges lenne a bűnökkel való szembenézéshez, a korrekcióhoz.

11 A fentiekben hivatkozott Nyíri-féle Freud-kritika egyik sarkalatos pontja éppen az, hogy rámutat: Freud szerint a gyermek a kín által, önmaga tanulja az erkölcsöt (165. old.). Nézzünk szerint itt Freud a lelkiismeret eme „fejlődését” tévesen azonosítja a társadalmi követelményekhez való adaptálódással, de ez nem más, mint a bűn „mimikri”-szerű leplezése, kollektív elfogadása.

12 A pszichoanalízis ismeretelméleti összefüggéseiről kissé részletesebben közölnek gondolatokat jelen szerzők: Kapás-Veres 1988.

13 Illusztrációként feltehetjük azt a kérdést, hogy adekvát viszonyulás-e a cigánysághoz a támogatásuk, vagy inkább kényszeríteni kellene őket arra, hogy dolgozzanak, netán esetleg a megbélyegzéshez, mint szankcióhoz kellene folyamodni, hogy magunkat tőlük megvédjük. E kérdésekre a válaszok többszörös variációját kapnánk, attól függően, hogy kit, mikor (esetleg hol) kérdeznénk. Ezeknek az alapvetően lelkiismereti kérdéseknek a megválaszolásához kiválóan alkalmas manipulációs technikák jöttek létre a politikai eszköztárban. Ezért állíthatjuk, hogy a kisebbséghez való közösségi viszonyulás hiteles indikátora egy nemzeti közösség belső, lelkiismereti állapotának (válságának).

14 A bűn és a pszichoterápia közötti összefüggésről lásd részletesen: Kapás-Veres 1991.

15 Felhívjuk a figyelmet arra az analógiára, amely a Nyíri által említett gölem-legenda és a pszichológiai mítosz között van. A gölem olyan ember által alkotott kvázi-teremtett lény, mely szolgálja őt, de az ember fülé kerekedve veszélyessé válik. A pszichológiai mítosz egyfajta látásmód, amelyen át szemlélhető a világ, az élet „narratívuma” megoldható benne, de a metafizikai értelemben tévút. Nyíri 1993.

Irodalom

- BERTAUX, D. et al. 1981: „*Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*”. SAGE Studies in International Sociology 23, SAGE Publications Inc. Beverly Hills, California
- CAPLAN, G. 1961: *An approach to community mental health*. Tavistock Publications, London.
- CAPLAN, G. 1964: *Principles of preventive psychiatry*. Basic Books, New York.
- CAPLAN, G. 1974: *Support system and community mental health*. Behavior Publications, New York.
- CAPLAN, G. 1970: *The theory and practice of mental health consultation*. Basic Books, New York.
- DONALD, H. 1988: „Krizisek és a krízisek háttere”. In: Jelenits I.-Tomcsányi T. (szerk.): *Tanulmányok a vallás és léletan határterületeiről*. Római katolikus szeretetszolgálat Ifjúság- és Családsegítő csoportja és a Szeged-Csanádi Püspökség kiadása, Budapest, 267–288. old.
- EARECKSON, J.-MUSSEY, J. 1992: *Joni. Primo*. Evangéliumi Kiadó, Budapest, 7–9. old.
- ERIKSON, E. H. 1950: *Childhood and Society*. Norton, New York.

ERIKSON, E. H. 1968: *Identity, Youth and Crisis*. Norton, New York.

ERIKSON, E. 1991: *A fiatal Luther és más írások*, Gondolat, 1991

ERŐS F. 1989: „Az etnikai identitás néhány szociálpszichológiai problémája”. In: Váriné Szilágyi I.-Nidermüller P. (szerk.): *Az identitás — kettős tükörben*. TIT, Budapest, 190–203. old.

ERŐS F. 1992: „A zsidó identitás szerkezete Magyarországon a nyolcvanas években”. In: Kovács M. M.-Kashti, Y. M.-Erős F. (szerk.): *Zsidóság, identitás, történelem*. T-Twins, Budapest, 85–96. old.

FAIRBAIRN, R. D. 1992: *An Object-Relations Theory of Personality*. Basic Books, New York.

FLANAGAN, O.-RORTY, A. O. (ed.) 1990: *Identity, Character and Morality*. Bradford Book. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England.

FRANKL, V. E. 1967: „Psychotherapy and existentialism”. In: *Existential Analysis and Dimensional Ontology* 127–135. old.; *Psychotherapy, Art, and Religion* 155–170. old.

FÜLEP L. 1976: „A magyarság pusztulása”. In: *Művészet és világnézet*. Magvető, Budapest, 1976. 114., 115., 109. old.

HAMVAS B. 1983: *Világválság*. Magvető Kiadó, Budapest.

HANKISS, Á. 1981: „Ontologies of the Self: On the Mythological Rearranging of One's Life History”. In: Bertaux, D. (ed.): „*Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*”. SAGE Studies in International Sociology 23, SAGE Publications Inc. Beverly Hills, California, 203–210. old.

JACOBSON, G. F. 1981: „Kriziselmélet és kezelési stratégia; néhány szociokulturális és pszichodinamikai szempont”. In: Buda Béla (szerk.): *Pszichoterápia*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 444–455. old.

KAPÁS I.-VERES S. 1988: „Emberkép dogmák nélkül”. *Pszichológia*, (3) 379–408. old.

KAPÁS I.-VERES S. 1991: „Pszichoanalízis és kereszténység. (Az értelmezés lehetőségei Fairbairn tárgyakapcsolat elméletében)”. *Theológiai Szemle* (XXXIV) 5, 289–300. old.

KAPÁS I.-VERES S. 1992: „Fairbairn és a csábításelmélet újraértelmezése”. *Pszichológia*, (12), 3, 411–428. old.

KAPÁS I.-VERES S. 1992: „A lelki élet problémáinak pszichológián túli megoldásairól. (Tündések Martin L. Gross könyve fölött arról, hogy neurótikus-e korunk embere)”. *Theológiai Szemle*, (XXXV) 2, 100–106. old.

KAPÁS I.-VERES S. 1994: „Törvény előtt, törvény után...” *Pszichológia* (14), 2, 269–285. old.

KAPÁS I.-VERES S. 1995: „A pszichoanalízis recepciója a két világháború közötti katolikus irodalomban”. *Pszichológia*, 1995, (15), 2, 257–276. old.

LÉVINAS, E. 1988: „Transzcendencia és megértés”. In: Michalski, K. (ed.): *A modern tudományok emberképe*. Gondolat, Budapest, 216–231. old.

MANN, K. 1987: *Fordulópont*. Európa Könyvkiadó, Budapest

MARCIA, J. E. 1978: „Identity in Adolescence”. In: Adelson, J. (ed.): *Handbook of adolescent psychology*. New York, Wiley. 159–187. old.

NYÍRI T. 1993: *Mélylélektan és ateizmus*. Herder. 1993.

PATAKI F. 1982: *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

PATAKI F. 1993: *Rendszerváltás után. Társadalomlélektani terepszemle*. Scientia Humana, Budapest

PESSOA, F. 1989: *Bernardo Soares A kétségek könyve*, Kráter Kiadó, Budapest

RORTY, R. 1993: „Freud és az erkölcsi reflexió”. *Thalassa* 93/1 12–33. old.

SCHANDE, O. 1993: „A család a Biblia tükrében”. In: *Hinni, Tanítani, Nevelni*. Evangéliumi Kiadó, Budapest.

- SWITZER, D. K. 1989: „A kríziskonzultáció folyamata és módszerei”. In: *Krízis — pszichoszomatika — alkoholizmus — narkománia. Szöveggyűjtemény*. HID Családsegítő Köpont, Budapest, 71–79. old.
- TAJFEL, H. (ed.) 1982: *Social Identity and Intergroup Relations*. Cambridge University Press, Cambridge
- TAYLOR, CH. (1988): „Humanizmus és modern identitás”. In: Michalski, K. (ed.): *A modern tudományok emberképe*. Gondolat, Budapest, 150–215. old.
- TELKES J. 1989: „Válság, változás, változtatás: a kríziskonceptió jelentősége a mentálhigiénés gyakorlatban”. In: Gerevich J. (szerk.): *Közösségi mentálhigiéné*. Gondolat, Budapest, 101–112. old.
- VÁRINÉ SZILÁGYI I. (szerk.) 1989: *Az identitás — kettős tükörben*. Budapest, TIT.
- VERES, S.-KAPÁS, I. 1988: „Fairbairn's »object relation paradigm« and a few historical aspects of psychoanalysis”. In: Erős, F. et al. (eds.): *Seventh European CHEIRON Conference, Budapest*. Budapest, Hung. Psychol. Assoc.: Inst. of Psychol. of the Hung. Acad. of Sci. 717–724. old.
- VERES, S.-KAPÁS, I. 1992: „Contributions to connection of psychoanalysis with christian ideology”. In: Carpentiero, H. et al. (eds.): *New Studies in the History of Psychology and the Social Sciences. Proceedings of the Tenth Meeting of CHEIRON*. „Revista de Historia de la Psicología”. Monographs 2. Valencia. 345–352. old.
- VERES, S.-KAPÁS, I. 1992: „Interpretation of Freud's seduction theory in Fairbairn's theoretical system”. In: Dehue, T. et al. (eds.): *CHEIRON Europe 11th annual conference 1992. Groningen, The Netherlands*. (ed. Trudy Dehue et al.) August 26–30. 232–304. old.
- VERES, S. 1992: „About the preceence-mood”. In: Kotáskova J. (ed.): *Psychological development and personality formativ processes*. Istitute of Psychology, Prague, 360–365. old.
- VERES S.-KAPÁS I. 1994a: „Lelkiismeret, hit, identitás”. In: *A Magyar pszichológiai Társaság XI. Országos Tudományos Nagygyűlése. Előadáskivonatok*. Debrecen, KLTE. 119. old.
- VERES, S.-KAPÁS, I. 1994b: *Fairbairn and the moral dimension*. Paris, CHEIRON Conference. 347–356. old.
- VERES S.-KAPÁS I. 1994c: „A lélekmentés felelőssége (Esszé a lelkiismeretről, a hitről és a lelkipáldáló szerepvállalásáról a magyarság sorskérdéseiben)”. *Magyar Szemle*, Új évfolyam, III. 9. 959–976. old.
- VIKÁR GY. 1980: *Az ifjúkor válságai*. Gondolat, Budapest.
- VIKÁR GY. 1988: „A személyiségfejlődés válságai és a társadalmi környezet Erik H. Erikson nézetei alapján”. In: Jelenits I.-Tócsányi T. (szerk.): *Tanulmányok a vallás és léletan határterületeiről*. Római katolikus szeretetszolgálat Ifjúság- és Családsegítő csoportja és a Szeged-Csanádi Püspökség kiadása, Budapest, 246–257. old.

Szummer Csaba

PSZICHOANALIZIS ÉS MODERN IDENTITÁS

A freudi személyiségmodell empirista, racionalista és romantikus gyökereiről*

Írásomban azt szeretném bemutatni, hogyan találkozott egymással Freud pszichoanalízisében a modern identitást meghatározó újkori lélekelképzelések három legfontosabb tradíciója: a felvilágosodás kétféle antropológiája (a kartezianus én koncepciója és a brit empirista filozófusok modellje a lélekről), valamint a romantika énről alkotott felfogása. Először az énnel kapcsolatos tudományelméleti nehézségekről szeretnék röviden szólni, ezután az európai kultúra énhez kapcsolódó négy legfontosabb identitás-meghatározási kísérletét mutatom majd be. Ezek a kísérletek azért fontosak számunkra, mert úgy hiszem, önmagunkhoz és az emberi léthez való viszonyulási módok *ideáltípusait* alkotják. Nem csupán arról van tehát itt szó, hogy a nyugati ember mai énmeghatározási kísérletei történeti szempontból visszavezethetők rájuk, hanem arról is, hogy az öndefiníálás végeredményben kisszámú *alaptípusát* reprezentálják számunkra. Az én problémájának nézőpontjából megpróbálom majd megmutatni, hogy a pszichoanalízis elsősorban annak köszönheti a huszadik századi kultúrára kifejtett kivételes hatását, hogy Freud a mai ember identitását meghatározó legfontosabb modernista és antimodernista koncepciókat integrálta egymással. Befejezőképpen Freud szcientista retorikájának legitimáló szerepével foglalkozom.

A tudományelméleti probléma

A pszichológiának a pszichoanalízist leszámítva első évszázada során viszonylag kevés mondanivalója volt az én kérdéséről. Ennek tudománytörténeti oka az, hogy kialakulásának idején a *filozófiával szemben* határozta meg önmagát, míg az énről alkotott elképzelések az újkorban elsősorban éppen a filozófiában kristályosodtak ki. A pszichológia első száz évében átvette a modernizmus megismerés-eszményét, a természettudományos megismerés ideálját. A modernizmus projektuma a természettudományok módszerét a „leigázandó természet” után megpróbálta kiterjeszteni az emberre is. A háború utáni legjelentősebb filozófiai irányzatok kutatási eredményei — az analitikus nyelvfilozófiára (például Wittgenstein, 1992; Winch, 1988; Searle, 1992), a különböző hermeneutikai irányzatokra (Gadamer, 1984; Heidegger, 1990; Habermas, 1981) végül a posztmodern megközelítésekre (Lyotard, 1982;